

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol. XXI No. 1

March , 1999

आदिवासी परिवर्तन मेळावा कार्यक्रमाच्या वेळी गोंडाचे नृत्य

आदिवासी परिवर्तन मेळावा कार्यक्रमाच्या उद्घाटन प्रसंगी आदिवासी मुली पाहुण्यांचे स्वागत करताना

आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन पाहताना - डावीकडून संस्थेचे संचालक श्री. आर. डी. खरोसेकर व मा. वनमंत्री श्री. चंद्रकांत खैरे

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XXI No.1

March , 1999

EDITORIAL

We have great pleasure in bringing out yet another issue of the TRIBAL RESEARCH BULLETIN, which is solely devoted to provide valuable, first hand information about tribal life and development. This issue comprises of two sections namely : English and Marathi. In the English Section there are six papers, while the latter has nine.

The first paper by K.L.Dangi and S.L. Intodia, unravels the occupational aspirations and desires of tribal and non-tribal educated rural youth of South Rajasthan. The next paper captioned, "Functioning of Tribal Ashram Schools in Maharashtra", presents a comparative study of government and aided Ashram Schools. Dr. G.M.Gare in his article emphasizes significance of growth centres in development of tribal areas. The fourth paper by Swapan kumar Kolay & Dr.Manas Choudhari have highlighted the changing status and role of Lodha tribal women, on account of developmental innovations introduced by both Government and non-Government organizations.

The fifth paper by Dr.(Mrs) Vijaya Luxmi Chari, and Dr.(Mrs) Gulnar K.Sharma, shows how economic empowerment and development of tribal women is directly proportional to increase in their status, and further leads to reduction of fertility. The last paper in the English section presents an ethnographic account of the Podha puja, a festival of tribals in Kalhandi.

In the Marathi Section, the first article by Shri R.D.Kharosekar, Director of T.R.T.I. , provides valuable information of some of the major

tribal development schemes implemented by the Government of Maharashtra. He adds, that these schemes have proved to be successful. Dr. Satish Gogulwar, brings into light the knowledge and practice of tribal medicine men, which is declining. He stresses the need to revitalize tribal medicine.

The third article entitled 'Child Health' presents tips on Child Health Care. Dr. Govind Gare, in his next article, has thrown light on the success of brick kiln management by Katkaris, in the form of a case study. The fifth article is yet another case study of tribal displacement in Jawhar tahsil.

The concept of group marriages, among tribals has been put forth by S.T.Khandekar, in the sixth paper. Sunil Bhusari, in his paper has brought forth a need to understand some of the major eco-cultural barriers, which become hurdles in development. The eighth article gives glimpses of the activities & programmes of a recently held Seminar on Tribal Medicine. The said seminar was organised by the Director, T.R. & T.I., Pune. The last case study, by Indrashah Madavi, highlights the positive impact of education imparted through Ashram School on tribals.. In the special feature section, we have published the interview of Hon'ble Tribal Development Minister, Shri Vishnu Savara's interview on tribal development, which was broadcasted by All India Radio, Mumbai.

We hope that the articles & research papers in this issue will be useful to administrators, policy makers, Non-Government Organisations, research scholars and students of social sciences.

(R.D.Kharosekar)
Director

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol.XXI No.1, March, 1999
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd. No.RN 37438-79

CONTENTS

Pages

Editorial

		1. Occupational Aspirations of Tribal & Non Tribal Educated Rural Youth - Dangi K.L. & Intodia S.L.	1-8
Editor	Shri.R.D.Kharosekar, IAS Director	2. Functioning of Tribal Ashramschools Maharashtra : A Comparative Study - Dr.Reddy P.S. & Dr.Reddy K.R.	9-21
Editorial Board	Shri V.K.Mahavarkar Dy.Director (R)	3. Planning of Tribal Areas : A Growth Centre Approach - Dr.Gare G.M.	22-25
	Dr.Robin D.Tribhuan Assistant Museum curator	4. Changing Lodha Women - Kolay S.K. & Dr.Chowdhuri M.K.	26-36
	Smt.Vijaya Kulkarni Assistant Librarian	5. Status of Women, Time, Sharing & fertility -Dr.(Mrs.) Chari V.L. & Dr.(Mrs.) Sharma G.K.	37-45
Publisher	Shri R.D.Kharosekar, Director, Tribal Research & Training Institute, Pune 411 001	6. Podha-Puja : A Substitute for the past Intanticide in Kalahandi - Nayak K.B.	46-53
Printer	Manager, Photozinco Press, Pune 1	7. आदिवासी विकास विभागाच्या विविध स्तरांदरील महत्वाच्या यशस्वी योजना - श्री.स्वरोसेकर आर.डी.	54-66
		8. अस्तंगत होत चाललेले वैदू व त्यांची परंपरा - डॉ.गोगुलदार सतीश	67-70
		9. बाळस्वास्थ्य - श्रीमती परांजपे दुर्गा	71-76

10. कातकरी विकासाचा नवा अध्याय वीटमट्टी
प्रयोगातील फलित
- डॉ.गारे गोविंद 77-81
11. आदिवासींचे स्थलांतर टळले
-श्री.राऊत निरंजन 82-84
12. सुरगाणा तालुक्यात सामुदायिक विवाह संपन्न
-श्री.स्वांडेकर शां.तु. 85-87
13. प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना
- श्री.मुसारी सुनिल तुलारामजी 88-90
14. आदिवासी वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती :
विशेषांक गोषवारा
- श्री. प.रा.तिकोने 91-94
15. प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या शिक्षण योजनेचा
गोषवारा
- श्री.मडावी इंदरशाह 95-97
16. वृत्तविशेष
(i) आदिवासी विकास मंत्री श्री.सावरा यांची
आकाशवाणी मुंबई केंद्रावरील मुलाखत 98-105
- (ii) मा.ना.श्री.सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण
यांचे अध्यक्षतेखाली तज्ञ समिती कामकाजाचा
गोषवारा
- (iii) प्रशिक्षण विभाग

OCCUPATIONAL ASPIRATIONS OF TRIBAL & NON-TRIBAL EDUCATED RURAL YOUTH

♣K.L.Dangi , ♣♣S.L.Intodia

INTRODUCTION

Representing a third of population, the youth of India is a vital and vibrant segment of the society. According to population projections, the population has been increased to nearly 328 million in 1996. At present reckoning, the youth population in India is expected to increase to 356 million by 2000 AD.

A recent study revealed that the key words in the experience of young people in the present decade are "scarcity", "unemployment", "anxiety", "subsistence" and "survival". Categories of youth such as educated rural youth, young women and young refugees are particularly vulnerable to the modern social problems which are compounded by rapid economic and technological change. It is tragic that the educational revolution has failed to

keep pace with the tremendous changes that have overtaken the global society in the year past.

The environment in the rural areas is not conducive for its development. The education which is provided through both formal schools as well as non-formal education centers has not created confidence in the people. The formal education is mostly book centered and white or blue collared oriented.

It seems in the present context, educated rural youth face a great problem in their employment. Most of the youth migrate towards urban setting in search of government or semi-government jobs. There is so much scarcity of such jobs for all the educated rural youth. If the head way has to be achieved in their right placement, it is the earnest need and high time to have a sharp look on their

♣Assistant Prof. Directorate of Extension Education, RAV, campus, Udaipur,

♣♣ Director, Extension, RAV Campus, Udaipur, Rajasthan

occupational aspirations so that the valuable energy of this active force could be channelised towards the right direction that would lead to the desired national development.

With these views in mind the present investigation entitled "Occupational aspirations of tribal and non-tribal educated rural youth in Southern Rajasthan" was undertaken with the following specific objective.

SPECIFIC OBJECTIVES

To record the preferential choices of different occupations by the educated rural youth.

To understand the occupational aspirations referred to the expected choices of the youth about their possible professions to be adopted by them or their wishes to be either in the white collar job or some other professions.

Sharma (1992) has appropriately reported in her study about the preferential choices of youth about their occupations after completing their education. She expressed that a highest proportion of the respondents (16.16 per cent) wanted to become engineers followed by administrative services, teachers, defence services, doctors, social workers, pilot officers

(aviation) advocate, bank services, business, judges, artists, clerks, journalists, writers, tourist business and labourers in order of sequence with their relative percentage as 14.00, 8.66, 8.00, 7.33, 6.00, 4.66, 4.00, 3.03, 2.00, 2.00, 1.33, 0.66 & 0.66. None of the respondents expressed their liking for occupations like library services, telephone operators, typists, musicians and dancers.

Bhatnagar (1979) also concluded that most of the student leaders desire to be businessman of high cadre after completing their education. This was followed by scientist, doctor or engineer, artist, teacher, politician and researcher.

Singh (1987) stated that mostly rural youth wanted to adopt agriculture as medium class occupation and not aspirant to enter fully in agriculture.

RESEARCH METHODOLOGY

The present study was conducted in the selected villages of one panchayat samiti each from district Udaipur, Chittorgarh, Dungarpur and Banswara of Rajasthan state. Total size of sample consisted of 175 tribal & 175 non-

tribal educated rural youth that amounted to be 350 in all.

For determining the level of occupational aspirations of different strata of educated rural youth, altogether 19 items were enlisted and at the time of data collection, they were asked to assign 1,2,3,4 & 5 rank to any five professions (items) on the basis of their priorities to the professions they had aspired in their life. The ranks assigned by them were converted into scores by multiplying them by 5,4,3,2, & 1 respectively. Afterwards, according to the actual scores obtained under each profession, they were ranked to see the preference given by the youth to these different professions.

The required data for the study were collected with the help of well constructed interview schedule. The collected information was transferred to the tally sheets, processed and tabulated then scores ranked as mentioned above. Rank correlation coefficient was also applied to see the similarity or difference between the categories of tribal and non-tribal educated rural youth regarding their preferred occupational aspirations.

FINDINGS

A sharp look on the data presented in table-1 clearly indicates that the calculated 'r' value was highly significant at 1 per cent level of significance while it was computed between low educated tribal and non-tribal (0.824), medium educated tribal and non-tribal youth (0.903). The calculated 'r' value (0.903) was also recorded to be significant at 1 per cent level when computed about the overall tribal versus overall non-tribal youth.

Hence, the null hypotheses "there may be no similarities between the categories of tribal and non-tribal educated rural youth regarding their preferred occupational aspirations" was rejected and alternative hypothesis was accepted. It means that the occupational aspirations among overall categories of tribal as well as non-tribal educated rural youth were similar. They did not vary in the assignment or priorities to different professions. It is inferred also in line with the findings of table 1 that all of the low, medium and highly educated

tribal and non-tribal youth's level of aspirations regarding occupations were by and large were similar to each other.

The reasons behind such results may be that the targeted respondents were from the similar climatic and geographical conditions. The respondents might be almost alike with regards to socio-economic conditions also due to increased avenues and opportunities for employment in case of tribal youth. Tribal youth now a days are more privileged for various developmental programmes as compared to non-tribal educated youth. Well know is that regular special recruitment drives

appear in the news papers for their absorption in the various white collar and blue collar jobs. They are provided with reservations for jobs, freeship in fees in the school and college education, special coaching and counselling programmes are organised for them from time to time so as to prepare them for various administrative services and admission in various professional courses like medical, engineering, agriculture and other similar type courses. Due to all these reasons the occupational aspirations of tribal and non-tribal educated rural youth would have been similar.

(P.T.O.)

Table-1
Occupational aspirations of Tribal and Non Tribal Educated rural youth

Sr. No.	Area of occupation	Tribal						Non Tribal						Overall			
		T 1		T 2		T 3		Overall		NT 1		NT 2		NT 3		Score	Rank
		Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank	Score	Rank		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
1.	Doctor	5	16	25	16	0	19	30	17.5	18	17	43	17	14	17	75	16
2.	Engineer	0	18	25	16	5	17.5	30	17.5	21	16	46	16	5	19	72	17
3.	College teacher	15	13	180	8	174	2	369	8	60	11	235	5	147	3.5	442	8
4.	University teacher	16	12	144	9	125	4	285	9	90	9	284	1	154	2	528	6
5.	School teacher	74	7	498	3	259	1	831	3	94	8	282	2	243	1	619	2
6.	Politician	106	4	267	4	90	7	463	2	227	5	173	8	147	3.5	547	5
7.	Machanic	195	3	238	6	29	14	462	5	254	3	208	6	49	11	511	7
8.	Artist	68	8	24	18	17	15	108	14	139	6	57	14	17	16	213	12
9.	Researcher	14	14	26	14	47	12	87	15	16	18	51	15	27	14	94	15
10.	Military service	284	1	585	1	130	3	999	1	241	4	252	4	124	6	617	3
11.	Police service	255	2	531	2	105	5	891	2	259	2	175	7	123	7	557	4
12.	Musitian	38	10	25	16	8	16	71	16	26	15	25	19	8	18	59	19
13.	Farming	96	5	106	10	40	13	242	10	119	7	76	12	47	12	242	10
14.	Business	63	9	239	5	74	9	376	6	261	1	263	3	136	5	660	1
15.	Voluntrary Service	10	15	65	13	54	10	129	13	28	14	83	11	45	13	156	14
16.	Management	0	18	16	19	5	17.5	21	19	9	19	37	18	23	15	69	18
17.	Journalist	0	18	97	12	48	11	145	12	50	12	108	10	87	8	245	9
18.	Administrator	21	11	101	11	93	6	215	11	43	13	122	9	62	9	227	11
	Any other	76	6	213	7	81	8	370	7	78	10	627	13	59	10	190	13

T-1 = Low educated tribal youth having educational qualification up to X

T-2 = Medium educated Tribal youth qualified upto XII

T-3 = Highly educated tribal youth qualified upto graduation and above

NT1 = Low educated Non-Tribal youth

NT2 = Medium educated Non-Tribal youth

NT3 = Highly educated Non-Tribal youth

T = Tribal, NT= Non-Tribal

'r' = Values

T2 v/s NT2 0.824**

T1 v/s NT1 0.817 **

** Significant at 1 per cent level

T3 v/s NT3 0.0903**

Overall 0.0903**

An overview of table-1 further reveals that the profession of "Military services" was preferred by overall tribal educated youth at the top place with total score 999 and ranked first. Whereas, "business" profession by the overall non-tribal educated rural youth was placed at the top as it was ranked first.

Other occupations in descending order of preference in case of overall tribal educated youth were "Police service", "School teacher", "Politician", "Mechanic", "Business", any other like patwari, "Lawyers profession", "College teacher", "University teacher", "Farming", "Administrator", "Journalist"; "Voluntary services", "Artist" and "Researcher". These occupations were ranked as 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 & 15 respectively with their actual scores 891, 831, 463, 462, 376, 370, 369, 285, 242, 215, 145, 129, 108 & 87 respectively.

The occupation of "Doctor" and "Engineer", were observed to be the lower rank of 17.5 and 17.5. in case of overall tribal educated youth. Table-1 also further depicts that the least wanted profession by the overall tribal

educated youth was noted to be "Management".

On the other side, the data given in table-1 point out that 2nd, 3rd, 4th, 5th, 6th, 7th, 8th, 9th, 10th, 11th, 12th, 13th, 14th & 15th ranks respectively were assigned by the overall non-tribal educated with their respective scores 619, 617, 557, 547, 528, 511, 442, 245, 227, 217, 190, 156 & 94 to "School teacher", "Military services", "Public service", "Politician", "University teacher", "Mechanic", "College teacher", "Journalist", "Farming", "Administrator", "Artist", any other occupation like "Patwari", "Lawyers" and "Researcher".

The least aspired occupation of "Musician" was found in case of non-tribal as it was appeared to be at 19th rank with its score 59. The profession of "Doctor" and "Engineer" was recorded to be at the 16th and 17th place with their respective scores 75 & 72.

It is striking to see that the occupation of "Farming" was aspired by all of the overall tribal and non-tribal youth at the middle of all the identified occupations that was

appeared to be at 10th place with its score 242 in both the cases.

It is summarised that following were the first five occupation which

could be treated as aspired occupations as per the youth categories is given as under :

Preferences	Low educated tribal youth	Medium educated tribal youth	Highly educated tribal youth
1.	Military service	Military service	School teacher
2.	Police service	Police service	College teacher
3.	Mechanic	School teacher	Military service
4.	Politician	Politician	Universityteacher
5.	Farming	Business	Police service

Given below is the clear picture about the first five top preferred occupations by the non-tribal educated youths.

Preferenc es	Low educated tribal youth	Midium educated tribal youth	Highly educated tribal youth
1.	Business	University teacher	School teacher
2.	Police service	School teacher	Universityteacher
3.	Mechanic	Business	College teacher
4.	Military service	Military service	Politician
5.	Politician	College teacher	Business

It is concluded that the tribal youth like blue collar and non-tribal youth like teacher profession most. Therefore, it is suggested & recommended that those highly educated rural youth who are not absorbed in government of semi-government jobs, should be motivated for entrepreneurial occupations. Those youth who are low educated and could not acquired their occupations as per their aspirations, who are not much interested in "Farming", must be

inspired and encouraged for the same and some subsidiary occupations so that the unemployment problem of the country could be solved.

Youth interested in business should be helped and assisted by the government by way of advancing loans on longs on long and short term basis so as to have self employment by establishing their own business. The youth must be encouraged for other than the white and blue collar jobs

because these are scarce for them and

very limited wherein there is tough competition.

REFERENCES

<p>(1) Bhatnagar, J.N.C., 1979 "An investigation into the values, aspirations and personality traits of adolescents of Rajasthan", Ph.D. thesis, Vidya Bhawan Teachers Training College, Mohan Lal Sukhaida. University, Udaipur (Raj.), pp. 167-169</p>	<p>(2) Sharma, Indra, 1992 "Impact of socio-economic status on aspirations and vocational choices of adolescents", M. Ad. dissertation, Vidya Bhawan Teachers Training College, Udaipur (Raj.).</p> <p>(3) Singh, D.R., 1987 "Rural youth", chugh publications, Allahabad, India.</p>
--	---

Sl. No.	Level of Education	Field of Study	Year
1	Highly educated youth	Education	1979
2	Highly educated youth	Education	1992
3	Highly educated youth	Education	1987

FUNCTIONING OF TRIBAL ASHRAM SCHOOLS MAHARASHTRA : A COMPARATIVE STUDY

♣ Dr. P.Sudhakara Reddy,

♣♣ Dr.K.Raja Reddy,

♣♣♣ M.Mohan,

♣♣♣♣ Mrudhul V.Patil

INTRODUCTION

The concept of Ashram School stems from the objective of providing an atmosphere in which the inmates are offered full opportunities for total personality development. Ashram schools are residential schools in which free boarding and lodging along with other facilities and incentives are offered to the inmates. One of the major thrusts off Ashram school is imparting skills in crafts/vocations beside imparting education.

Majority of the Ashram schools in the country are concentrated in six States viz., Andhra Pradesh, Madhya Pradesh, Gujarat, Orissa and Rajasthan. In some of the States like Maharashtra and Gujarat, they are

mostly run by Non-Government Organizations (NGOs) as private aided schools, whereas in other states, these Schools are exclusively under the Tribal Welfare Department of the respective State Government. The concept and objectives of Ashram Schools are basically common in all States, but the norms of establishing schools, their planning and management, the levels of education and working pattern differs from State to State.

OBJECTIVES AND METHODOLOGY

The present study examines the functioning of tribal ashram schools under government and non-government organizations in Maharashtra. An attempt has been made to compare the data relating to infrastructural facilities,

♣ Reader, ♣♣ Project Fellow, Department of Anthropology, S.V.University,

♣♣♣ Field Investigator, ♣♣♣♣ Field Investigator, S.V.University,Tirupati

enrollment, role of performance of the students in the ashram schools working under the government and non-government organizations. The data for the study were gathered using anthropological techniques, such as observation, interview schedule, formal and informal discussions and by administering a few case studies.

The study includes 16 ashram schools consisting of 4 schools of which 2 schools located in interior areas and 2 schools in fringe areas in each district. Amaravati, Dhule, Gadchiroli and Thane were selected as sample districts based on tribal concentration, ethnic distribution, tribal literacy and management of schools. The sample includes 8 schools managed by the government and 8 schools under different non-government organizations out of which 8 basic schools and 8 post basic schools in Maharashtra. Talwad, Halewara, Bhamraghad and Todsa in Gadchiroli district, Ambesti, Dhaberi, Thalwada and Deheri in Thane district, Somaval Navalpur, Raisinghpur and Shirve in Dhule district and Hatru, Raipur, Nandgaopet and Tembli in Amaravati district were the sample

schools for the study, were selected using random method.

POPULATION AND LITERACY

Maharashtra has an extent of 50.757 sq.kms (16.5%) under the Tribal Sub-Plan (TSP) out of its total geographical area 3,07,713 sq.kms. The tribal population in Maharashtra is largely concentrated in 14 districts out of its total 31 districts. According to 1991 census, the total tribal population consists of 9.27% of the total general population, i.e. 789.27 lakhs in Maharashtra. The main tribes in the state are Bhils, Gonds, Mahadeo Koli, Pawra, Thakur and Warli. In addition to these, there are three primitive tribal groups viz., Kolam, katkari and Madia Gond which have special welfare measures for their development. The entire tribal population are under the administration of 24 integrated Tribal Development Projects (ITDP), 36 Modified Area Development Approaches (MADA) and 21 mini MADAs in Maharashtra.

According to 1991 census, the literacy rate among the tribal population in the State consists of

49.08% of males and 24.03% of females as against the literacy among the general population of 76.56% of males and 52.30% of females.

Most of the tribals live in forest areas and more than 90% of them are below poverty line. 85% of the tribals are landless and working as labourers and cultivating small patches of land in forest areas. They cultivate paddy, jowar, maize, cotton and pulses depending on water resources. They also depend on neighbouring forest resources for their livelihood. Family is nuclear, patrilineal, patriarchal and patrilocal. Child is always regarded as an economic asset and assist his/her parents in domestic and economic activities.

ASHRAM SCHOOLS

The concept of ashram school has contributed a lot to tribal education in the State. There are at present 721 ashram schools for tribals out of which 409 ashram schools are run by the government and 312 are aided ashram schools run by non-government organizations. The enrolment of students in these ashram schools is 2.48 lakhs including 1.29 lakh boys and 0.65 lakh girls as

residents of the schools. Several facilities and incentives have been provided in the form of lodging, boarding, text books, uniforms, etc., besides free education to the students in ashram schools.

An outlay of Rs. 3,861.91 lakhs has been provided for this important sector for carrying out various educational schemes like opening of new schools in schoolless villages, construction of school rooms, appointment of school teachers, provision of book banks, attendance allowance to girls, payment of stipends to students etc. (Annual Tribal Sub-Plan, 1996-97).

The government provides all infrastructural facilities including boarding expenses to the ashram schools run under the government. The government pays Rs.250/- per month for each student studying in ashram schools run by various NGOs towards boarding charges. The government also provides financial assistance towards salaries, books, furniture, writing material, uniforms, utensils, bedding material accommodation rental charges and contingencies as grant-in-aid to NGOs

for running ashram schools. Recently, the government has enhanced the amount to Rs.335/- per student. There are more than 40 NGO's running ashram schools in different districts Maharashtra. The per capita spending on each student studying in NGO schools is less than the per capita spending in government schools and this indicates the quality of food and facilities in both the categories of schools. There is no ceiling on the expenditure spent towards food materials for the government schools.

INFRASTRUCTURAL FACILITIES

The distribution of facilities and activities in both NGO and Government schools are shown in Annexure-I. Accommodation, giving home work, providing study hours, supervision by the teaching staff during study hours, playing games and getting prizes are better in NGO schools than government schools. Both the categories of schools have First Aid Boxes with necessary medicines. The staff in the NGO schools show much interest with service motive towards the sick children, taking them to the nearest Primary Health Center (PHC), which in

turn contributes in reducing the long absenteeism. The children in both the categories of schools take regular bath at the bore wells or near by river streams.

The government schools have better facilities than the NGO schools.

Six schools under each category are electrified. Very few schools in both categories have toilet and bath room facilities in the hostels. Scarcity of water also exists in some of the schools. Accommodation is insufficient in 7 NGO schools and 3 government schools. The facility of cooking gas has been provided to two schools under each category. Most of the schools under both the categories have thatched roof and a few schools avail open space for cooking and dining purpose.

The quality of food served in the ashram schools is moderate in 6 schools under each category. However, the quality of food is poor in one NGO school and 2 government schools. Only one NGO school serves better quality of food following the prescribed menu as per the official norms. Most of the schools are not using vegetables in food, but they use

only pulses. It is informed that though the government provides good quality of pulses through Tribal Development Corporation (TDC) the concerned authorities are not using the inputs as per the norms. It is also observed that in most of the government schools, the quality and quantity including composition of the food items are not satisfactory though they receive the material as per the prescribed norms. The NGO schools purchase relatively less quality and quantity of items but serve better food.

Even in the preparation of food, the staff in NGO schools take relatively more care to serve better quality of food. In most of the NGO schools, the students also assist in serving the food to the hostel inmates. It is informed that in some of the schools under both the categories feel that food is insufficient.

RESIDENTIAL PATTERNS

One of the major components in the concept of Ashram schools is both teacher and student residing within the school premises for teaching-learning purposes. However, contrary to the concept most of the teachers are not residing in/near the school, the

very purpose of ashram school lost its validity. Several factors on both administrative side and teacher side contribute teachers to stay away from the school, residential quarters are available in 6 schools under NGO schools and 5 schools in Government schools. However, some of the quarters are not in good condition and the teachers stay outside the quarters.

In NGO schools, though they have no quarters, the teachers adjust to stay in the school premises and spend both school and non-school hours towards the amenities of the school.

The residential pattern, mode of transport and several other personal factors contribute to irregular attendance among the teachers and this leads to disorganisation in the academic schedule of the school. The teachers coming daily from outside the headquarters are not able to reach the school with in time and similarly leave the school even before time, depending on mode of transport. These teachers lack commitment and do not pay much attention towards academic activities starting from school prayer, teaching, completion of syllabi and soon during school hours and

supervising study hours, planning academic activities, meeting parents, interacting with community etc. during non-school hours.

Maintenance of school records, display of school information. Supervision by the concerned authorities, co-ordination in distribution of work among the teachers having better interaction with the community, organising parent-teacher associations, maintaining clean campus, developing leadership by allowing duties and responsibilities among the students and supervising study hours in the hostel, contribute much in the academic improvement of the schools. These are much possible when the teachers stay in the same campus and having commitment to spend much time towards the activities of the school and hostel, during both school hours and non-school hours. The data clearly reveals that NGO schools perform better in these activities than the GO schools.

TEACHERS

Regarding the teachers, the data reveals that there are 63 male and 8 female teachers in NGO schools and 75 male and 14 female teachers in

government schools. Though the numerical strength of students in both categories of schools is same, the total number of teachers working in government schools are more than in NGO schools. Hence, the student-teacher ratio comes to 36:1 in NGO schools and 29:1 in government schools.

Out of 160 teachers working in the ashram schools, the data were gathered from 73 teachers for the present study. The data on ethnic composition among the teachers (Table-I) show that there are less number of teachers belonging to scheduled tribe in NGO schools and less number of teachers belonging to higher castes two categories of schools may be due to the strict implementation of reservation policy in government schools.

The policy of recruiting teachers, the payment and other benefits of the teachers differ between the two categories of schools. In most of the NGO schools, the teachers do not stay for longer period and whenever they get jobs in government schools, they leave and join in government schools. The data on age-

group wise distribution of teachers shows that out of 38 teachers in NGO schools, only 5 teachers belonged to age group above 36 years. However, in government schools, out of 35 teachers, 19 teachers belong to above 36 years of age (Table-II). The teachers working in NGO schools are mostly young and perform duties as a team.

The data on marital status of teachers reveals that out of 38 teachers in NGO schools 15 teachers are unmarried as against 5 unmarried teachers out of 35 teachers in government schools. This also indicates that most of the teachers in NGO schools are young and work in the schools temporarily as a transit stage and with this experience, they try for teachers posts in government schools. The young and bachelor teachers spent most of their time in teaching and other handling activities of the school.

Regarding the educational qualifications of the teachers working in both categories of schools, the data indicates that more number of teachers in NGO schools have higher qualifications, having intermediate education with Diploma in Education

and more, than the teachers in government schools (Table-III). However, there are more number of teachers in government schools have undergone inservice training for improvement as against very few number of teachers in NGO schools.

The teaching experience is also less among the teachers working in NGO schools than the teachers of government schools. Out of 38 teachers in NGO schools, 27 teachers have less than 5 years of teaching experience whereas out of 35 teachers in government schools, only 10 teachers have less than 5 years of experience and the remaining have more than 5 years of experience. However, 3 teachers in NGO schools and 13 teachers in government schools have more than 16 years of experience.

ENROLMENT

The data relating to enrolment reveals that there are 1868 boys and 681 girls constituting around 3:1 ratio in NGO schools and 1628 boys and 922 girls constituting around 2:1 ratio in government schools (Table-IV) The decrease in the enrolment of girls may be due to poor accommodation and infrastructural facilities in NGO

schools. Though the total number of students are same in both the categories of schools, there is some variation in the distribution of numerical strength in different classes.

EDUCATIONAL PERFORMANCE

The expected output of any schools is the performance of the students in the examinations. An attempt has been made to conduct a performance test constituting of two simple questions from each subject viz., Social Studies, Science, Mathematics and General Knowledge among the students of 5th, 7th and 10th classes. A uniform question paper was included along with the interview schedule and administered among the sample children to assess their performance. The data reveals that the performance of students in NGO schools is better than the students in government schools. Among the selected three classes, 21 students out of 112 students in NGO schools and 40 students out of 112 students in government schools got zero marks and have not written even a single correct answer. Table-V clearly indicates that 42 out of 112 students in NGO schools and 46 out of

112 students in government schools got less than 35 marks and the remaining students got more than 35 marks. However, the marks obtained in the examinations conducted by the respective schools indicate different distribution of performance. Out of 224 students in both the categories of schools, no student has got zero marks and only 5 student in NGO schools and 8 students in government schools got below 35 marks and the remaining students in both the categories got more than 35 marks in the examinations.

The subject-wise analysis of the performance test also reveals that the students in NGO schools performed better than the students in government schools. Table-VI indicates that out of 112 students in NGO schools, 66 students in Mathematics, 61 students in social studies, 59 students in science and 39 students in General Knowledge have not written even a single correct answer. Similarly, out of 112 students in government schools, 91 students in Mathematics, 83 students in Science and 73 students in Social Studies and

62 students in General Knowledge have not answered a single question.

CONCLUSION

The study clearly reveals that the government schools have better facilities with poor educational performance and the NGO schools have poor facilities with better educational performance. The government can encourage more number of schools run by NGOs in order to provide better facilities, output and performance.

SUGGESTIONS

The suggestions from the teachers for the improvement of ashram school education elicited through open-ended questions. Most of the teachers in both the categories suggested to provide pucca buildings to schools and hostel separately with electricity facilities. As the tribal children are more interested in playing games, most of the teachers also suggested to provide material for sports and games and to organise annual competitions in these fields regularly. Some of the teachers also need library facilities with regular supply of magazines and periodicals.

Table I
ETHNIC COMPOSITION AMONG THE TEACHERS

Sr.No.	Category	Schools run by NGO	School run by Govt.	Total
1.	Higher Caste	8	1	9
2.	Backward Caste	10	6	16
3.	Scheduled Caste	13	13	26
4.	Scheduled Tribe	7	15	22
	Total	38	35	73

Table II
AGE-GROUPWISE DISTRIBUTION AMONG THE TEACHERS

Sr.No	Age Group	Schools run by NGO	School run by Govt.	Total
1.	Below 25	6	4	10
2.	26-30	17	6	23
3.	31-35	10	6	16
4.	36-40	2	8	10
5.	41 & above	3	11	14
	Total	38	35	73

Table III
EDUCATIONAL QUALIFICATION AMONG THE TEACHERS

Sr.No	Educational Qualification	Schools run by NGO	School run by Govt.	Total
1.	S.S.C with D.Ed	8	17	25
2.	Inter with D.Ed.	7	4	11
3.	Degree with D.Ed.	3	2	5
4.	Degree with B.Ed.	17	7	24
5.	P.G.with B.Ed.	3	5	8
Total		38	35	73

Table IV
**ENROLMENT IN ASHRAM SCHOOLS UNDER GOVERNMENT &
NON-GOVERNMENT ORGANISATIONS**

Sr. No.	Class	Schools run by NGO			Schools run by Government		
		Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total
1.	1st	240	74	314	224	118	342
2.	2nd	253	108	361	187	118	305
3.	3rd	195	81	276	180	116	296
4.	4th	208	76	284	178	99	277
5.	5th	226	102	328	214	140	354
6.	6th	192	72	264	161	108	270
7.	7th	128	53	181	144	69	213
8.	8th	188	36	224	134	69	203
9.	9th	138	53	191	118	37	155
10.	10th	100	26	126	88	47	135
Total		1868	681	2549	1628	921	2550

Table V
DISTRIBUTION OF SAMPLE STUDENTS IN PERFORMANCE TEST

Category	Class	Sex	Schools run by NGO			Schools run by Govt.		
			Zero	< 35	36-50	51-60	61+	Total
School run by NGO	5th	Boys	5	11 (1)	6 (8)	2 (5)	2 (12)	26
		Girls	7	5 (1)	1 (5)	-(2)	1 (6)	14
	7th	Boys	2	12 (2)	3 (14)	6 (3)	4 (8)	27
		Girls	4	5 (1)	- (8)	4 (3)	-(1)	13
	10th	Boys	0	6 (0)	5 (14)	4 (8)	8 (1)	23
		Girls	3	3 (0)	3 (8)	-(1)	-(0)	9
Total			21	42 (5)	18 (57)	16(22)	15 (28)	112
School run by Govt.	5th	Boys	4	16 (1)	2 (1)	-(8)	2 (5)	24
		Girls	9	4 (92)	1 (8)	0 (3)	2 (3)	16
	7th	Boys	9	9 (1)	5 (18)	0 (3)	4 (3)	27
		Girls	5	7 (2)	1 (8)	-(2)	-(1)	13
	10th	Boys	10	6 (8)	3 (18)	2 (3)	2 (2)	23
		Girls	4	4 (0)	1 (8)	-(1)	-(0)	9
Total			41	46 (8)	13(70)	2 (20)	10 (14)	112

Note: The figures in brackets indicate the performance of the students in examinations conducted by the schools.

Table VI
SUBJECTWISE PERFORMANCE AMONG THE STUDENTS

Category	Class	Sex	Nil	I	II	Nil	I	II	Nil	I	II	Nil	I	II
School under NGO	5th	Boys	14	5	16	21	4	1	17	7	4	9	2	17
		Girls	7	2	7	14	0	0	13	1	1	8	0	6
	7th	Boys	5	16	13	9	11	9	14	3	10	18	5	6
		Girls	4	6	3	9	4	2	8	0	5	11	0	2
	10th	Boys	4	19	2	7	14	5	3	13	16	8	9	9
		Girls	5	4	0	6	3	0	4	1	5	7	1	1
Total			39	52	41	66	36	17	59	25	411	61	17	41
School under GO	5th	Boys	5	1	19	21	3	0	19	1	4	12	1	12
		Girls	10	2	6	15	1	0	12	2	2	12	2	4
	7th	Boys	16	10	3	118	9	2	22	1	5	17	6	7
		Girls	11	2	3	9	4	2	10	0	3	12	1	0
	10th	Boys	15	8	1	19	3	4	14	1	9	14	1	9
		Girls	5	4	0	9	0	0	6	11	3	6	0	3
Total			62	29	32	91	20	8	83	6	26	73	11	35

ANNEXURE-1
DISTRIBUTION OF FACILITIES AND ACTIVITIES AMONG THE ASHRAM SCHOOLS UNDER NGO & GO

Sr.No.	Item	NGO-Schools (N-8)	GO-Schools (N-8)
1.	Home work		
	a) Regular	3	4
	b) After completion of lesson	5	4
2.	Study Hours		
	a) Supervision by Warden	1	-
	b) Teacher on Roaster	3	1
	c) Everyday	2	2
	d) Just before Examination	2	5
3.	Sports and Games		
	a) Play ground	6	5
	b) Sports matarial	-	1
	c) Matarialneeded	5	3
	d) Prizes awarded	3	2
	e) Physical exercises	3	5
	f) Personal matarial	2	1

Sr.No.	Item		NGO-Schools (N-8)	GO-Schools (N-8)	
4.	Health and Hygiene				
	a)	First Aid Box	8	8	
	b)	Treatment through Warden	8	7	
	c)	Health Minister (Student)	-	1	
	d)	Vist to PHC	5	3	
	e)	Sent to home	3	5	
	f)	Medical visit			
		1.	Monthly	2	1
		2	Quarterly	5	6
		3.	Half Yearly	1	1
	g)	Toilet facilities		1	2
h) Bathrooms		1	2		
i) Water Problem		5	3		
j) Water facilities (Borewell)		5	6		
5.	Electrification		5	6	
6.	Kitchen and Dinning				
	a)	Pucca Building	3	3	
	b)	Thatched	5	3	
	c)	Open Place	-	2	
	d)	Dinning thatched house	2	1	
	e)	Dinning in Verandah	1	2	
	f)	LPG facilities	2	2	
	g)	Separate Storeroom	7	8	
	h)	Sufficient cooking staff	1	3	
7.	Food				
	a)	Quality			
		i)	Poor	1	2
		ii)	Moderate	6	6
		iii)	Good	1	-
	b)	Quantity (Sufficient)	5	5	
c)	Vegitables serving				

Sr.No.	Item		NGO-Schools (N-8)	GO-Schools (N-8)
	i)	Twice in week	1	3
	ii)	Once in a week	6	5
	iii)	Everyday	1	1
	d)	Eggs serving		
	i)	Once in 15 days	-	4
	ii)	Now & then	7	4
	iii)	Never	1	7
	e)	Butter milk served	1	-
	f)	Care taking in pripration	6	4
	g)	Serving by staff	1	7
8.	Regular Supply of Incentives			
a)	Soaps (Bathing & Washing)	6	8	
b)	Bedding matarial	3	5	
c)	Uniform	5	3	
d)	Trunk Boxes	2	6	
e)	Books	6	8	
9.	Accommodation			
a)	Quarters to teacher	2	3	
b)	Seperate hostel building	2	2	
10.	Committees			
a)	Students	3	5	
b)	Tearchers	7	5	
c)	Parents teacher Assoscions	2	4	
11.	Supervision & Inspection			
a)	Higher Authorities	7	3	
b)	H.M.(Class room-teaching)	6	1	
c)	Warden (Hostels)	8	8	
12.	Staff Meetings			
a)	Monthly (Salary disbursment)	5	6	
b)	Whenever needed	3	2	

PLANNING OF THE TRIBAL AREAS: A GROWTH CENTRE APPROACH

*Dr.G.M.Gare, IAS (Retd.)

The facts make it clear that the prevalent approach to planning in the tribal areas has some fallacy and needs to be modified to make best use of the resources in the area as well as to do justice to weaker section of the Society. At the same time it should be borne in mind that any plan which is not based on the characteristics and the problems of the communities and the area will be nothing but an utopian for the tribal area.

The characteristics and the problems of the tribal area, understanding of which will be a prerequisite for the planning of these areas have been highlighted with reference to the tribal area :-

1. The tribal areas are largely forested, with undulating topography and rocky structure. It is also

characterised by poor soil fertility, gully erosion, adverse climate and interior location.

2. Tribal communities differ from each other in their Social, Cultural and Economic Systems.

3. Among the tribals, social and cultural values are rigid & strong than the economic factors and hence the influence of modernisation is very slow.

4. Different parts of the tribal areas are at different level of economic development based on the habitant tribe and the proximity to the centres of industrialization and Urbanization.

5. The degree of interaction between different communities differ.

6. The economy of the tribal Societies ranges from food gathering, grazing, forestry, agriculture to cottage industry.

♣ Former Director, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State, Pune

7. Tribal land holdings are very small and are in no case sufficient to support the population.

8. Even those tribal whose predominant occupation is agriculture look upon forest for subsidiary occupation.

9. Manpower is unskilled and the literacy rate is very low, Further, tribal manpower is rather immobile and restricts itself to the village

10. The settlements are scattered over the area and most of the villages have a population less than 500.

11. Most tribal settlements are isolated and lack accessibility.

In view of the above characteristics and problems, the approach to planning and development of tribal areas will have to be different from that of the non-tribal areas. In case of the tribal areas, alongwith other factors , social and economic institutions and cultural characteristics have also to be taken into account for the preparation of the plan. Hence the concept of integrated area development approach will have to be modified in planning of the tribal areas. Thus, it is not only the

physical and functional integration, but also the integration of traditions and modernizations and tribal and non-tribal population that has to be achieved by planning. Only through such approach the objective of economic, social and cultural development of the tribal areas can be achieved bridging the gap between the tribal and non-tribal areas and thus rendering balanced development. Area Development through growth centres can be achieved for the sustainable development in Tribal Areas and no other approach will be more beneficial for the tribal communities at large.

GROWTH CENTRES

Growth Centres approach is necessary, for the preparation of a realistic plan. It is therefore essential to undertake a resources survey within a view to determine the full potentialities of development, the extent to which the resourc have been utilised in the past as well as also the extent to which the resources can be utilised and developed further. In this connection potential fields of development and their respective possibilities will have to be identified alongwith the degree of social

awareness and the consequent urges of the local people to better their lot. This analysis is necessary for articulating the area plan proposals in terms of quantum of efforts and its precise form and location of various activities.

Area Development through growth centres includes mobilization both "natural resources" and "human development". In formulating plan for area development of growth centres one must have a "human" development in the area at a given point of time. This information besides being essential for plan formulation will help to assess the progress of the development and periodic appraisals, to examine the effectiveness and correct alignment of various programmes under an Area Plan. In short, requisite data and statistical analysis are essential for :-

- i) assessing the existing socio-economic conditions under different heads of activities.
- ii) identifying problems which require solutions.
- iii) assessing potential for plan development.
- iv) Indicating trends and directions for formulating of the plan for

growth centres.

OBJECTIVES

The micro-level planning is necessary for the development of growth centres to fulfil the objectives.

1. To solve the immediate needs of the area such as drinking water supply, irrigation, drainage, roads etc. any need which is felt by the people to be important and urgent should be taken into consideration.
2. To suggest ways by which the most profitable utilization or the production of the basic resources can be obtained. This will be conditioned by the natural resources of the area.
3. To identify the necessary infrastructure that will be required for the most profitable utilization of basic resources. This will include production inputs, storage, marketing, processing and communication.
4. To identify existing central places of various orders for the location of such infrastructural elements.
5. To identify potential central places in under developed areas which can be developed for an induction of growth in these areas in the future.

6. To project population for the next decade for providing enough employment and service facilities.

PLANNING TRIBAL AREA

If time and resources permit, then a taluka should be taken, as planning area which has more practical advantages. One way, however, can be to select a smaller area such as a block or different natural zones in the block. This can be done with the realization that the area may be too small for an integration of all productive socio-economic forces which usually operate over a large area. For example, a block or a natural zone may miss an important town or a market centre which needs to be integrated with the productive activities in the planning area. The larger area such as Integrated Tribal Development Project can be selected if it has a administrative vaibility.

Collection of data for micro-level planning is the most crucial stage in the total planning process. There are masses of data of varying accuracy available at the various official departments. The necessary

information and useful statistical data will be collected to formulate a draft plan. Besides the official sources a questionnaire for collecting primary data will be constructed. The data will be collected as much as humanity possible, so that one can pick up and choose later.

However, our efforts will work within limitations of time and resources and it will be wise to be selective in the beginning than in the end. It is also essential that data requirements are scrutinised by an inter-disciplinary team consisting of not only regional planners but economists, sociologists, geographers, statisticians and so on. The aim should be to avail help and consultation from experts of the above mentioned branches from the universities and research institutions.

The Tribal Research Institute, Pune has conducted Bench Mark Surveys during 1980 & 1996 in Tribal Areas and almost 100% Tribal families have been covered. This will provide an immense statistical information for future planning. The only question remains is really using the statistical information. ?

CHANGING LODHA WOMEN

♣ Swapan Kumar Kolay

♣♣ Dr. Manas Kamal Chowdhuri

INTRODUCTION

Women in Social Action", briefly WSA is a registered non-governmental Organisation has launched their welfare activities as far back as in 1985 in some of the Lodha villages in Midnapore, West Bengal, and in a few villages of Baripada, Orissa. The aims and objects of the study are to educate them for self-sufficiency along with initial financial aids to better their life style. Here, attempts have been made to examine the actual situation with reference to two villages mainly dominated by the Lodhas. There are Kalkati and Dholkat villages situated in Jhargram Sub Division of Midnapore district. These, however, are not exclusively Lodha villages; there are other communities like the Santal, the Mahato and the Dom who live side by side with the Lodhas. W.S.A. is mainly concerned

with the Lodhas, but the other communities are not excluded from their programme. This is some sort of an evaluation of the project and recording of their reactions towards development. In order to examine such reactions from the target group, evaluation was initiated in these two villages. The report is only to depict such situations.

In this connection, it may be mentioned that the Lodhas were earlier considered as an ex-criminal tribe, prior to the revocation of the Act in 1952. Most of them still suffer from the stigma of criminality, even though such image-profile has been removed. This is being reflected in their action pattern, though some welfare measures that have already been taken after the Independence from the overall development of the tribal communities as per Constitution of India.

♣ Research Fellow

♣♣ Director, Cultural Research Institute, Calcutta, West Bengal

THE SETTING OF THE STUDY

Village Dalkati is located in Jhargram P.S. area, very near Gajasimul on the Howrah-Bombay Highway (N.H.6). It is a multi-ethnic village, and the Mahatos enjoy the highest status here in all respects. There are the Santals, as well as the Lodhas live in the village. But the relationship among these ethnic groups has never been sweet or inter-dependent. Occurrences of crime supposed to have been committed by the Lodhas in and around are vibrated through the series of mass attacks on the Lodhas by the other irate groups of people and this village had as such been a scene of tragic incidents in the history. Sometime in 1964, a riot broke out between the Lodhas and other ethnic groups when a few Lodhas were killed in the broad day-light and a good number of the Lodha villages were on fire, including this unfortunate village of Dalkati.

Village Dalkati is almost surrounded by paddy fields and clusters of bamboos the elevations, here and there. Whereas the Eastern

and the South-eastern sides are completely covered by Eucalyptus trees grown recently by the Government. There are altogether 117 Lodha families, 56 Mahato families and 9 Santal families living in the clear constituting the ethnic composition of the Dalkati village.

The other Lodha village, Dholkat had also experienced the same painful riot situation in 1969. This village is near the jungle and is located 7 km. from Jhargram Sub Divisional town. An un-mentalled road touches the village. Altogether 46 Lodha families and 7 families of the Mahatos live side by side in this village.

Sal, Mahua, Eucalyptus, Bamboo, silk-cotton, mango, Jack-fruit along with some herbal plants and bushes cover the elevation where huts have been built. A few species of wild beasts are also found to roam about around the village. As usual, there are village shrines and other sacred places for worships and celebrations in each of the two villages, as customs demand.

Both Dalkati and Dholkat villages have under-gone experiences of a series of cumulative developmental programmes, undertaken by Government and non-Governmental agencies. The Bharat Sevashram Sangha initiated some social work among the Lodhas with the Government assistance in Dholkat where they also had to spend and contribute for running much welfare activities. These welfare schemes have been : digging of wells for supplying good drinking water, establishment of schools and Ashram Hostels, encouragement through cottage industries and so on. There are also some wells to cater to the needs of the villagers, as per Govt. ITDP routine procedures, Fourteen Kutchha Wells and Six Pucca Wells in Dalkati village have also been dug to help the villagers in their day to day life.

Some of the steps taken by W.S.A. for supporting the villagers financially by engaging women folk for some extra income are establishment of Balwadi centre, training-cum-production in small scale industries, like tailoring, printing of cloth etc. are

some of the important steps to sustain the villagers financially and engaging women folks to have some extra income. These are run under the supervision of some trained instructors and the arrangements for marketing the finished products.

A newly formed club called "Radhakrishna Milan Sangha", in Dholkat village supervises such projects in collaboration with the W.S.A.; all the member of the Club belong to this village, W.S.A. encouraged a few villagers have also been encouraged by W.S.A. to open Grocery and Cycle repairing shops with an initial loan in each, and this way almost all the villagers are in a position to have some extra income which help them to live comfortably.

This has practically allowed the villagers to have more interactions with the outside world through markets and thus an Economic Net Work has been established with the villagers and the outside world which was practically absent in the part. This indirectly help them to exchange the views, widen their outlook and develop a new spirit of awakening.

POPULATION STRUCTURE

TABLE-1

Population on the Basis of Age, Sex and Clan

A. VILLAGE DALKATI

(F-117)

Age Group	Malik		Bankta		Kotal		Dandpat		Total	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
0-14 Yrs.	57	33	27	24	1	1	3		88	58
15-30 Yrs.	51	52	32	41	3	1	3	2	89	96
31-60 Yrs.	26	15	16	17					42	32
61 Plus	8	3	1			1			9	4
G.Total	142	103	76	82	4	3	6	2	228	190

B. VILLAGE DHOLKAT

(F-46)

Age Group	Malik		Bankta		Kotal		Dandpat		Total	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
0-14 Yrs.	20	22	7	4	5	10			32	36
15-30 Yrs.	17	26	4	4	3	9			24	39
31-60 Yrs.	16	11	5	5	6	3			27	19
61 Plus	1	2	1						2	2
G.Total	54	61	17	13	14	22			85	96

In the 117 families of Dalkati, there are 418 persons, whereas in Dholkat - having 181 persons all the important clans prevalent in the area are living side by side there.

It is important to note here that the Mallik clan shows the highest concentration in both these villages, i.e. 58.6% in Dalkati and 63.5% in Dholkat, respectively.

**TABLE-2
FAMILY SIZE**

Name of the village	Sizes of the Family			
	Small (1-3)	Medium (4-6)	Large (7-10)	Total
Dalkati	61	56		117
Dholkat	17	27	2	146
Total %	78	83	2	163

TABLE-3
LITERACY
A. VILLAGE DALKATI

Age Group	Illiterate		Literate						Total		
			Writing		Reading		Read upto	Class prity			
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	
0-14 Yrs.	66	47	1		1			20	11	88	58
15-30 Yrs.	28	73	29	15	23	2		9	4	89	96
31-60 Yrs.	29	31	11	1	2					42	32
61 Plus	8	4	1							9	4
G.Total	131	155	42	16	26	2		29	15	228	190

According to the 1991 census report, the total number of Tribal population in India is 67,758,380 i.e. 8.08% of whom the total male population is 34,363,271 Among the total tribal population in India, 16,008,547 are literate, of which the number of males is 11,166,843 and that of the females is 4,841,704.

In West Bengal, the total tribal population is 3,808,760 i.e. 5.59% and

the total literate tribal population is males 627,066 and females 225,086.

Statistically, 31.1% in Dalkati and 23.75% in Dholkat are found literate persons, which certainly indicates that the rate of awareness is developing among the Lodhas, the youth sections of both the villages are taking initiative in spreading literacy and thus a growing awareness for education has entered into the tribal life.

TABLE-4
OCCUPATION
A. DALKATI VILLAGE

Age Group	Total		Working Force											
			Non Writing Force		Mixed Eco.		Cultivating		Service		Busness			
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F		
0-14 Yrs.	88	58		79		46	9	12						
15-30 Yrs.	89	96		9		9	62	81	12	4	4	2	2	
31-60 Yrs.	42	32					26	28	12	4	4			
61 Plus	9	4					8	4	1					
Total	228	190		88		55	165	125	25	8	8	2	2	

B. DHOLKAT VILLAGE

Age Group	Total		Non Writing Force		Working Force								
					Mixed Eco.		Cultivating		Service		Business		
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	
0-14 Yrs.	32	36	31	33	1	3							
15-30 Yrs.	24	39		3	23	35			1	1			
31-60 Yrs.	27	19			23	19			2			2	
61 Plus	2	2			2	2							
Total	85	96	31	36	49	59			3	1		2	

Table 4 indicates a new trend in their economic activities. A good number of people are wage-earners. Earlier, the people had to depend on the production of forest which surrounds the villages and they had to lead a hunting-gathering life depending mainly on forest.

A very small number of people are engaged in service or business (2.8% in Dalkati and 3.3% in Dholkat),

but they do not completely shift themselves from their age-old livelihood, i.e. the mixed economy (55.02% in Dalkati and 59.6% in Dholkat), which include collection of forest produce, hunting, fishing etc. They consume these and also sell the surplus in the market, 7.8% people in Dalkati village are toilers of the soil in their own land and the rest work as daily wage labours.

**TABLE-5
LAND HOLDINGS**

Land in Acre	Dalkati		Dholkat	
	Homestead Land	Cultivable land	Homestead Land	Cultivable land
Less than One Acre	117	34	46	
1-7 Acre		43		
4-7 Acre		1		
Total-117 families			Total-46 families	

Most of the Lodhas have homestead land, just to have their own residential huts and very little land for raising kitchen garden, which however is utilised during the rainy season only.

In Dalkati, 43 persons have little cultivable land in which paddy is grown

during the rainy months. The situation is different in Dholkat, 46 families have less than one acre of land only. The village is situated on an elevated upland. So, agriculture is an impossibility there and thus the villagers have to depend on mixed economy.

TABLE-6
MARITAL STATUS
A. DALKATI VILLAGE

Age Group	UM		M		Window		Divorce		Total	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
0-14 Yrs.	88	57	-	1	-	-	-	-	88	58
15-30 Yrs.	33	12	56	81	-	1	-	2	89	96
31-60 Yrs.	-	-	42	25	-	7	-	-	42	32
61 Plus	-	-	9	1	3	-	-	-	9	4
Total	121	69	107	108	-	11	-	2	228	190

U.M.- Unmarried

M - Married

B. DHOLKAT VILLAGE

Age Group	UM		M		Window		Divorce		Total	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
0-14 Yrs.	32	35	-	1	-	-	-	-	32	36
15-30 Yrs.	12	14	12	25	-	-	-	-	24	39
31-60 Yrs.	1	-	26	13	-	5	-	1	27	19
61 Plus	-	-	1		1	2	-	-	2	2
Total	45	49	39	1	7	-	-	1	85	96

The average age of first marriage of the villagers of both the villages is

15. Generally, the young persons of both the villagers get married. 51.1%

out of the 418 people in Dalkati and 43.09% out of 181 persons in Dholkat are married. Widows is found in Dalkati and percentage is 2.63 as against 3.86 in Dholkat. Only one case of a widower is found in Dholkat. The reasons of the only widowhood of a

women is due to untimely death of a Dalkati youth. Although divorce cases are few and far between in both the villages among the adults, such cases are prevalent among the early age group, which is a matter of concern.

ECONOMIC ORGANISATIONS

LABOUR UTILIZATION

Hunting-Gathering :

	End Product	Money
Collection of Sal Leaf	"	Money
Collection of Sal Resin	"	Money
Local Hunting consumption	"	Own & money
Local Fishing	"	Do
Fuel Collection	"	Do
Wood Cutting	"	Money
Stone-Cutting	"	Money
b) Cultivation	"	Food & Money
c) Service		Money
d) Business		
Printing		Money
Sewing		
Carpentry		Money
Broom-making		Money
Liquor-making		Money
Gardening		Money & own
Rickshaw-pulling		Consumption
Setting up of shop		Do Money

The total economic spectrum of the Lodha in this region is of different nature which has been mentioned earlier.

The employment of the labour force is channelized through several occupations which are utilised in terms of money and food. Labour is basically classified into four categories, viz., where collection is still widely practiced among them then they cultivate in their own land, most of them work as agricultural labourers, and business is a new incorporation into the labour force. Almost all the whole of the business is aided by ITDP and WSA.

It may be mentioned here that labour given to procure something is directly relevant to their own as well as collective survival value. This something is definitely the end-product for maintaining their livelihood, "but gradually the use and value of each money have entered into their day to day life. They have utilised cash money not only for food but also for other purposes, such as purchasing the essential commodities of life, house-hold implements,

utensils, dress and ornaments, and spending for recreation and festivals.

The Lodhas of Dalkati have very little quantity of land of their own. From the cultivation of this little land they get food for 3 months, which they produce throughout the year. The agricultural labourers get wage-based work for 4 months in the land of others and the remaining 8 months they earn their livelihood by small collection, viz. hunting fishing, collection resin, broom-making, collecting Sal leaves etc. They also collect these forest produce for selling in the local market.

At Dalkati, only 8 males and 2 females are engaged in service and in Dholkat 4 persons are engaged in service, of which 3 are males. Females of both the villages are employed in tailoring run by the WSA. There are only 4 females who are working as printers where they print bed-sheets etc.

Only one person has rickshaw and one person engages himself in carpentry as his profession at Dholkat. In respect of business, one sells liquor brewing it in his own house, in this

village. Two Lodha boys have been owning shops in Dalkati.

OBSERVATIONS

The gathering-hunting Lodhas, once stigmatized as a Criminal Tribe, were basically a forest dwelling community, and mainly dependent on the forest resources. This ecological condition had great influence on their life style and the action pattern, accentuated with the division of labour system. Thus, we find the Lodha Women either involve themselves with the activities like collection of faggots, tendu leaves and other minor forest produce and selling them. But slowly the situation began to change, specially after independence, when various welfare and developmental measures were undertaken by Government as well as some voluntary Organisations. Along with this, educational facilities

were extended to some villagers which practically opened up new vistas before them. As a result, we find slow but steady opening of world views, and gradually the people did not rest content in an isolated condition. Voluntary Organisations under whose leadership some new types of training were provided started creating self confidence among them, particularly relating to their women folk. This improved their economic stability, widened their world view and accentuated social intercourse with the outside world. The main thrust of it all is on, it may be noted here, the nature of socio-economic articulation developed out of such training. It forbade the people to remain in isolation. These voluntary Organisations undoubtedly helped the group to take a different stand which was quite unknown to them so long.

REFERENCES

Basu J.C.	1346 B.S.	Medinipurer Itihas (History of Midnapur in Bengali) Calcutta
Bailey F.D.	1960	Tribe Caste and Nation, Manchester
Bhowmick P.K.	1960	Economic life of the Lodhas, Eastern Anthropologist, Lucknow

Bhowmick P.K.	1961	Crime and criminals among the Lodhas of West Bengal, Vanyajati, Delhi
	1963	The Lodhas of West Bengal, A Socio-Economic Study, Punthipustak, Calcutta
Daly F.C.	1961	Manual of criminal classes operating in Bengal, Calcutta
Dube S.C.	1958	India's changing villages, London
Gupta R.K.	1954	Work among the Lodhas, Calcutta Police Journal
Haikerwal B.S.	1934	Economic and Social Aspects of Crime in India, London
Raghaviah V.	1956	The problem of Criminal Tribe, Delhi
Russel R.V.& Hiralal	1916	The Tribes and Castes of Central Provinces Vol. IV, London
Sarkar S.S.	1954	The Aboriginal Races of India, Calcutta
Srinibas M.N.	1962	Caste in Modern India and other Essays, Calcutta

STATUS OF WOMEN, TIME SHARING AND FERTILITY

♣ Dr.(Mrs.) Vijayalaxmi Chari

♣ ♣ Dr.(Mrs.) Gulnar K.Sharma

INTRODUCTION

The recommendations about empowerment of women for gaining control over their fertility in recent discussion about population policy owes its origin to a much older role incongruence hypothesis. This hypothesis was formulated to show that women's employment outside the home leads to conflict between the role of mother and worker. Conflicting after mutually exclusive claims are made by both roles on women limited availability of time, energy and earnings. The benefits derived from employment are mainly for women. This helps them to reduce their dependency on children, ultimately leading to a reduction in fertility.

In India, it is hoped that the reservation of seats for women from

village level panchayats will empower them. But just reservation of seats may not increase women participation in administration. An attempt is made in this paper to show that in some part of the society, where women's status is already high, and still the fertility remains high. This paper is divided into three parts.

The first one describes the plan of the study. The second presents the analysis of the data and in the concluding part discussion about the inapplicability of the role incongruence hypothesis is presented.

This paper shows that contrary to the present belief of planners that economic employment increases the status of women in society, and further leads to a reduction of fertility. The tribal society is used as an example to prove this.

♣ Lecture- School of Economics, Indore, M.P.

♣ ♣ Lecture-Prestige Institute of Management and Research, Indore, M.P.

HYPOTHESIS

When a woman starts working outside her home and earns an income, it imparts an economic power to her. This enables her to overcome her economic dependency on family (Father, husband, brother and son). Which then raises her status in society. It also enables her to get more freedom for making decisions about herself.

Women's employment does generate some problem apart from its gains. The first is the constraint of time, for a woman engaged in economic work, the time spent of such work is fixed. The household work has to be done in the time left over. In traditional societies, Women's employment does not lead to a simultaneous reduction of responsibilities at home.

The role incongruence hypothesis states that women's employment leads to an incongruence between the roles of worker and a mother. The roles of mother become less rewarding and more taxing for a working mother. This leads to a

reduction in fertility, which will lessen the incongruence between the two roles of a woman.

OBJECTIVES

The main objectives of the paper are :

- (i) To examine whether employment of women does really increase their economic freedom
- (ii) To examine that time constraints are imposed on women due to their employment.
- (iii) To examine whether women tend to have smaller family size if they are employed.

METHODOLOGY

(i) **The Sample :** This study was conducted in the tribal belt of Alirajpur block (South-West region of M-P). The tribal society has traditionally been organised in such a way that women in it are considered to have a status which is at least equal, if not higher than that of men. This is because in such societies women are engaged in economic work right from the very beginning. At the same time, women are economic assets as contrary to dowry, a bride

price is paid. This they present a well established sample for the purpose of this study. The characteristic which are required for the study are all present in them. They all work outside the home and earn an income. They work for long hours. The long exposure of these two influences would have clearly brought out the effect on their fertility behaviour.

Tribals are usually of talking to

strangers. Only those women could be selected who were available and willing to come forth with information. A purposive sample of 100 women was thus chosen for the study.

Table 1, present an economic profile of the main occupation of the working tribal women. The tribal have to take up more than one occupation as most of new occupation are personal also they may not be employed throughout the year.

Table 1
Economic Profile-Main Occupation

Employment Category	Number of Women	Average No. of days worked in a year	Average hours of worked per day	Average earnings per day (in Rs.)
L	9	308.88	9.44	12.44
LL	16	243.75	8.55	11.56
S	4	350.00	5.87	12.87
TL	5	290.00	6.66	26.00
SI	9	327.77	5.36	25.55
PS	34	335.58	6.44	12.58
GL	10	278.00	8.10	42.37
EV	5	300.00	5.00	42.37
CI	3	273.33	7.33	11.33
TC	3	300.00	6.66	8.67
BM	2	120.00	9.00	30.00
Total	100	301.60	7.215	17.615

Note:

Details of codes for employment (from table I to IV)

L = Labour in factory
 LL = Landless labourer-agriculture
 BM = Basket making
 EV = Earthen Vessels S = Service (Teacher, Poem etc.)
 TL = Tailor
 GL = Grower Labourer (Works in own field)

PS = Primary Selling (Selling Forest produce)
 TC = Tyre chappals.
 SI = Small industry such as small iron implements
 CI = Cottage industry

In the selected samples of women (Table-1) a majority (34) sold minor forest produce to earn for their livelihood. But this only provided them with an average daily income of Rs. 12 to Rs. 13. Women who solely depended on agriculture earned the highest, income. These women owned land. But their plots are small and all the produce is used up for home consumption. Brick making, tailoring and allied services are the other three

areas of employment which provide a daily income of Rs. 25/- or more. Income from all other types of employment ranges between 8 to 9 hours per day in brick making, while working as form labour and working on their own form, for all other types of employment, the time ranges between 5 hours to 7 hours per day. Except for brick making, all other types of work provided employment for more than 200 days a year.

Table 2
Profile in 2nd Occupation

1 st Occupation	2 nd Occupation	TL	GL	EV	TC	BM
L						0
LL		3	3	1	1	8
S				1		1
TL	3		2			5
SI			4			4
PS	5		17	1		23
GL	1					1
EV	2		2			4
CI			1			1
TC	1					1
BM			2			2
Total	12	3	29	3	1	250

Table 2 Shows that half of the sampled women had a secondary occupation. Out of these 50.24 worked on their own plots of land as

second any occupation. But, as already mentioned the produce from home farm was entirely used for consumption. Thus this second

occupation did not provide them with any cash income. Apart from this, working as hired labour on other farms in the most common second occupation. Less time is spent on second employment both in number of days worked per year and hours

spent everyday on work. Except for type chappals and brick making, the average daily income for each category of employment is less if it is taken up as a secondary employment than if it is taken up as the primary employment.

Table 3
Economic Profile-Second Occupation

Employment Category	Number of Women	Average No. of days worked in a year	Average hours of worked per day	Average earnings per day (in Rs.)
LL	12	123.5	8.33	8.66**
TL	3	233.33	5.33	16.0
GL	29	111.72	8.06	25
EV	3	283.33	4.66	7.33
TC	1	200	6	25
BM	2	110	8	30

Table 3 shows that there is no such occupation which can provide the tribal women with income through the year. The two occupations making earthen vessels and Tailoring keeps them busy for 283 days a year.

But it can be clearly seen that the average earnings per day is only

Rs. 7.33 and 16 per day. While on the contrary a basket maker earn Rs. 30 per day and grower labourer and tyre chappal maker earn Rs. 25 on an average per day. On an average the women have to work 5 to 8 hours per day, this of course excludes the time period spent on during household work.

Table 4
Demographic Profile

Occupation	Present average age (1)	(Average age at marriage (2)	Total No. of children ever born (average) (3)	Hours average spent household work everyday (4)
L.	31.55	21.22	3.4	5.0
LL	31.0	19.0	4.4	5.2
S	28.75	19.0	3.3	5.0
TL	32.33	17.33	3.4	5.2
SI	28.44	20.33	4.3	4.77
PS	28.82	19.14	6.4	4.8
GL	32.9	21.7	4.3	5.1
EV	29.8	18.4	4.0	5.4
CI	28.0	17.00	5.0	5.3
TC	26.4	18.9	7.0	6.0
BM	29.83	23.0	3.0	5.0
Total	100	19.76	4.66	5.03

The demographic profile in table 4 shows that all the women selected in the sample were in the reproductive age group. All of them were married. The average age at marriage ranged between 17 years to 23 years in the different employment groups. Fertility was highest amongst women who either made type chappals or sold forest and from produce, where each woman had between 6 to 7 children, on an average. For all other categories of employment this range was between 3 and 5.

The hours spend on household work were almost uniform, for all types of employment and family size.

ANALYSIS

(1) Work Status

All the women worked at home.

All the women had some economic employment outside housework for which they earned some emoluments in the form of wages or profits.

The average earnings of each woman varied from Rs.3/- per day to Rs.70/- per day.

More than 50% did two types of Job

If one job was of labourer, the other was normally of working on their field which got them no direct monetary returns but provided their family with grains.

Only a very few were in service sector, mostly employment was in the primary sector.

Where women collected minor forest produce from the forest, for selling in the markets.

The average working hour of each woman was found to be 8 hours per day. They worked for nearly 350 days in a years.

The husbands in quite a few cases did not work at all hena the financial

burden of the family fell upon the women.

The women did have freedom with regard to employment but their responsibilities also increased with it.

Thus their employment did not give them any economic freedom, but added more burden by way of family care.

(2) Time Sharing

The women were found to work all the year round.

If the nature of one of their employment was seasonal, such as agriculture, they worked at other things during the off season such as basket making labour, work, collecting forest produce etc.

Each woman devoted at least 8 hours to work outside home. This work was usually physically taxing.

They worked with ancient implements and normally had to walk long distances

At home they still worked as found providers.

They worked on an average of 4 to 5 hours every day at home.

Only the care of children was shared by other family members.

Thus the women normally have a long workday of nearly 14 hours, with hardly any leisure time.

With the heavy load of work it is the care of the family, which is neglected. They hardly have enough time or energy to the proper care of even basic hygiene.

(3) Fertility :

The age of marriage ranged between 16 to 25 years.

The number of children ever born increased with duration of marriage.

The average number of children per woman is still quite high. Nearly 5 per women.

Nearly 30% women experienced infantly child mortality.

DISCUSSION

The pattern of employment shows that women find it difficult to sustain their families with only one occupation. Also, agricultural employment is being of highly seasonal nature, they have ample of time to take up secondary work.

Apart from this almost all women till their home form of their own consumption. The indirect income occurring from this work is difficult to enumerate.

All the women have to work fairly long hours. Except for the few employed in the service sector, all the women have to do hard physical labour and walk long distance too.

According to the time sharing hypothesis, these women can barely spare enough time and energy to maintain a large family. Their earnings may be just enough to keep a small family just at the edge of poverty without falling into destitution.

The fact that they are the bread

winners of their families, still has not been responsible for reducing fertility among them. It is necessary to identify further characteristics of the tribal society here. Within this tribal group, the birth of a daughter is always a boom. Girls start working from the tender age of eight to ten years. The women not only have the freedom to choose their spouses but can also divorce and remarry as and when they please. On these grounds, their status in the society is high as compared to that of women in contemporary non-tribal societies. With regret to education, the situation is quite bad as the literacy rate is almost zero. Very few possess any marketable skill either. This limits the opportunities of employment available to them. The tribals normally prefer to stay within their traditional territories. Most of the tribal migrants are construction workers. Their exposure to the outside world is through either the traders or their agents. These traders and their agents have both monopoly and monopsony power. They are the sole buyers of goods produced by the tribal women. They decide the quality, weight and price of all goods they buy from the tribal women. Hence the monopsony power. For these women even the local

markets are quite a distance from their residences. Perforce they have to buy all their requirements from the local traders. These traders can sell any commodity, at any price to these women. Most of the transactions are still in the barter form and the traders force the terms of trade in their favour.

The traders also provide loans. Due to ignorance, the orthodox nature of their relationships with traders, the burden of loans and their limited access to the market, these women never get a fair price for their labour. Thus when they come in contact with people outside their community, they have to face the anomaly of an extremely low status.

The fertility level of these women is quite high. This is in spite of the fact that the age at marriage is fairly high and they have to spend long hours on work.

In this society then men look after the children. Housework therefore consists of mostly looking. In this also all the other family members help. The women can easily go for work in such circumstances.

CONCLUSION

In spite of spending long arduous hours on work the fertility level of this

group of tribal women is quite high. Their status, with their own community is also high. Employment might have empowered these women socially as well as economically. But this empowerment is restricted within their own community. When they step out of their communal confines, their status still remains low. Low level of literary and poverty could be the two main courses for this low status.

This incongruence in status nullifies the effect of employment on fertility which remains quite high.

The role incongruence hypothesis seems to be applicable here. It may work better where women's employment raises the family income

atleast upto the middle income group and empowers women in all spheres and not within the limited confines of their community.

Employment also will not empower women.

The role incongruence hypothesis needs to be explored more thoroughly to advise a better link between empowerment of women and fertility reduction.

REFERENCES

- Report of the population sub-committee under the national planning committee*
Ras. Raghvendra K. (1979) "Society culture and Population in India" Ajanta Publications, Delhi, Chapters II & III.

"PODHA-PUJA : A SUBSTITUTE FOR THE PAST INFANTICIDE IN KALAHANDI"

♣ Kunj-Bihari Nayak

THE BACKGROUND

The traditional practice of infanticide was not unfamiliar in the history of India, though today this inhuman practice is constitutionally banned and publicly condemned by our modern society. Even during pre-British period, such customary practice used to appear under the shadow of some festivals in the interior regions of India. This paper has attempted to focus on two tribal festivals of Kalahandi in western Orissa. One is "Toki-Parab" and the other one is "Podha-Puja".

During pre-British period, human sacrifice known as "Maria" was prevalent among Kondha tribals of Kalahandi. It was being performed in a manner of customary ritual. The practice of infanticide being linked to that of "Maria" was being collectively observed as festivals. When the daughter sacrifice was called as "Toki-Mara" in the Kondha-Paroja tribes of

Kalahandi and Koraput, the son-sacrifice was also symbolically called as "Podha-Mara" in all other Kondh tribes i.e. Kutia-Kondh, Dongria-Kondh, and Desia kondh of the region. However one difference was that those Kondh people were observing "Merea" or "Podha-Mara" were not observing "Toki-Mara" festival.

The evidence about human-sacrifice of "Meria" during 200 years back was found in the report of British officers. (Mahanty Gopinath 1971, P-331). From the report of a British officer Kyambel, it is known that the Land-Lords of Thamul-Rampur, Mahul-Patana (Jaya-Patana) and Karlapat used to sell their prisoners to the Kondh people in Kalahandi for the purpose of customary "Meria" practice.

But, this inhuman custom was strictly banned by the then British government ruling over the old Kalahandi estate of the the Sambalpur province. (Das Kunj-Bihari: 1977)

♣ Research Scholar, Deptt.of Sociology, University of Pune, Pune 411 007

The main reasons behind such ritualistic sacrifice of one's purchased son or daughter in the Kondh tribe were socio-economic problems i.e. acute Poverty, customary tradition and strong commitment to their orthodox religion and blind beliefs (Orissa Review :Vol-XXXV, No.5, 1978, pp.44-46). However due to strong restrictions by the British government, the Kondh people substituted the sacrifice of female sheep for the human daughter during "Toki-Parab" and likewise that of male buffalo for the human-son during "Podha-Puja".

Although these customs still continue today without the practice human infanti-cide, but the manner of celebrating such festivals has remained more or less the same. One most common feature is that during "Toki-parab" or "Podha-Puja", the blood of a sacrificed animal must be ritually offered to the "Dharani-Devi" (the mother-earth deity) just to satisfy her for the welfare of the entire Kondh community and fulfilling all its necessities.

Such an objective of festivals in the Kondh tribes of Kalahandi

corresponds to a definition cited by R Briffault who views that festivals generally represent collective ritual, specially for the primitive people, who through different social groups like the family, clan or tribe participate in them for the welfare of the entire community. Moreover, since the agricultural operation is collective among the tribal people, they perform community festivals which represent rites variously called as Fertility rites, Vegetation rites have the social urge of fertility, fecundity, generation and all that is connected with the very existence of such people. (Mukhopadhaya, S : 1975, P.75) In the following pages the two festivals are described in detail.

1. TOKI-PARAB

As a festival, Toki-Parab is one of the most popular events among the Kondh tribes of Thuamul-Rampur block in the Kalahandi district of Orissa. Since this festival is celebrated in the month of pause (Dec.-Jan.) on a Sunday falling between the 7th and 14th day of the bright fortnight, it is otherwise called as "Push-Parab" or "Maria-Parab".

The decision for celebrating the festival is taken by the Kondh community during the Dashehara festival in the month of Ashwina (Sept-Oct). The Raja (ex. zamindar here) of Karlapat area in the Th.Rampur block is also consulted on the day of Manikeswari Puja (a ritual held in the Manikeswari temple-a tutelary deity of Kalahandi). The approval of the king arrives through a "Kundi" (small earthen container) of paddy. the queen offers the "Kundi" is a symbol of sanction to the village priest (Jani) for observing the festival. This fact reveals that even rituals festivals and other socio-cultural programmes have been patronised by the Local kings and zamindars. Then, the priest calls a meeting of all his "Pata-Panchura" (associate priests and astrologers of other Kondh villages or the Kondh villagers) and makes arrangement for the festival.

The "Toki-Parab" is observed for seven days. On the first day, the Kondh people in the village go to collect wood, leafs and other necessities from the jungle. It is known as "Aka-Tala". On the second day a fast is observed by all to worship

their ancestral spiritual teacher. This is called as "Guru-Puja". All the mountain-hills of Kalahandi are known as "Guru-Dangar" because it is believed that their original ancestor "Guru-Budha" lives on there. On the third day, a sacred axe of the village deity is taken out and is ritually given a bath with turmeric and rice water. Then, it is taken to worship at each house of that Kondh village. This day is meant for gathering and feasting. People enjoy a lot of meat or chicken and country liquor (Handia).

The main event of the "Toki-Parab" that is the ritualistic sacrifice of a female sheep (Toki) is observed on the fourth day. A female sheep (Toki) is affectionately called as "Rasamuana" is brought from the priest's house to the central spot of the festival. On this day, the village road is cleaned and the festival ground is decorated with mango leafs and colourful flowers. The "Toki" is sacrificed, with a customary ritual, before the "Dharani" deity. The liver of "Toki" is preserved with rice, water and chaff in an earthen container known as "Mutpen". At midnight, the priest shoots an arrow towards East direction and then the

"Mutpen" is worshipped before the village deity.

On the fifth day, a buffalo or goat is sacrificed and then the dead body of "Toki" is carried from the festival place to the "Dharani-khata" (a hollow meant for burring dead bodies) in a grand procession. During this procession, the "Mutpen" is secretly carried amidst strong security. A group of Kondh people of that village being armed with sharp weapons constantly keep watch on the "Mutpen". The main reason is to protect it from the forceful attack of other village groups who may steal or snatch it away for the well being of interest of their own community. Since the Kondh Paroja tribes other villages are customarily invited to observe this festival, there is possibility of creating violence by them in the procession. Because it is believed that which so over community takes care of that auspicious Mutpen that community is fortunate enough to be blessed by the "Dharani" deity.

After successfully reaching on the spot of "Dharani-Khata" , one more Puja (ritual) is held there. The priest chants hymns and the astrologer recites invocation songs which are

aimed for the well being of Kondh community and the country as a whole. people pray for better crops, and sound environment free from all diseases and natural calamities and sound health for all Kondh people. After burring the "Mutpen" and the dead "Toki" in the "Dharani-Khata", the announces the end of the Toki sacrifice. On this day, no song or dance is arranged because the whole day is dedicated in the name of "Dharani" deity.

On the sixth day, a socio cultural celebration wel-known as "Dhangari Dola" is held. On this day, the free marriage between young cover and religiously sanctified. Even if, any form of dowry or bride price is strictly prohibited. There does arise any objection from their parents or other guardians. During the celebration of the "Dhangari-Dola" programme, young boys and girls select their own life partners according to their own choice and mutual understanding. The priest, after all, bless the couple before the village deity. This kind of love marriage is called as "Udulia" marriage. The whole day is passed by community songs and dances. All the

boys and girls collectively dance and sing, holding hands each other. Therefore, this day is known as the day of marry making (Brlupata).

On the seventh day, again a "Guru Puja" is observed on the top of a hill or mountain. All the newly married couples offering a puja and collectively enjoying a feast with songs and dances there, they come back home in the early evening. After all, a last ritual known as "Tangi-Ulen" is held in the village temple. The sacred axe, which was taken out on the third day of the festival, is ritually submitted by the priest to the village deity. After this event, the whole series of "Toki-Parab" ends.

2. PODHA-PUJA

The "Podha-Puja" festival is commonly observed by other communities of the Kondh tribe including Kutia-Kondh, Dongria-Kondh and the Desia-Kondh. But, the Kondh-Paroja community in Kalahandi does not celebrate this festival because this community observes "Toki-Parab". The "Podha-Puja" is observed in between the 10th day of bright fort night in the month of Pansa (Dec.-Jan.) and the full moon day of Magha

(Jan.-Feb.). In this festival, a male buffalo called as "Podha" is ritually sacrificed before the "Dharani-deity" popularly known as "Mother Earth". As a customary festival, it is observed for seven days but only once in twelve years.

One year before celebrating this festival, a decision is taken by the concerned villagers in a meeting called by the village priest "Jani". On the day of "Shemi-Yatra" a festival falling in the month of Margashirash (Nov.-Dec.) of that year, a rope "Babe" is ritually tied by the priest on a pillar of the village temple. It is meant as a symbolic ritual for the welfare of the villagers observing "Podha-Puja". Thus, a prime duty of each Kondh tribe is to join in the rope tying ceremony.

As a customary rule, one year before the festival a priest known as "Khunta-Jani" buys a young male buffalo and then it is adopted and tamed by another priest "Yoga-Jani" as his son. So, since then, it is called as "Jani Podha". Just one month before the festival, on an auspicious day, the "Podha" is tied with a rope on an erected stomp and the hair of the Podha's body is shaved as a sign

indicating its sacrifice in the Podha Puja festival. Since, then till the first day of the festival, every evening, various musical programmes arranged in the village. Just five days before the festival, the "Yoga-Jani" (who tames the Podha) is invited to hang two white gourds on a swing over two pillars or stumps. It is called "Kenda-Khuntha" or "Yoga-Khuntha".

On the first day of the festival, the "Yoga-Jani" (who tamed the Podha) stands a mediator between the "Khuntha-Jani" (who purchased the Podha) and the "Gova-Jani" (the original priest who offers the ritual of "Podha-Puja") and hands over the Podha to the later. The "Jani Podha" is taken through each house on the village road to sacrifice before the "Dharani deity" whose alter is situated on a broad space in the middle of Kondh village.

This deity is also called as "Jaden-Budh", since a stone is divinised as the mother deity. A small thatched room is constructed around that sacred stone. While offering ritual, three eggs are placed on three small heaps of hand full rice at the feet of the deity. Perhaps, these three eggs

represent three Hindu Gods i.e. Brahma, Bishna and Maheshwar. A number of weapons like sacred axe, knife, arrow etc. are kept on the alter. A sacred umbrella of the deity called as "Dharani Chhatar" is brought from the village of "Yoga-Jani" and kept open above the sacred stone" (deity).

For this festival, the Kondh communities of other villages are invited who come in different groups of procession carrying the sacred weapons of their respective village deities. This procession starts from the afternoon of the previous day. Since then, the festival ground gets increasingly crowded. In their procession, the Kondh people of other villages come in groups with playing various kinds of music while reciting invocation songs or hymns and dancing war-dances. The main priest together with villagers of the festival ritually welcome the "Sheera" (two women assuming themselves as having Devi Shakti the spiritual potter of their respective village deity, wearing red clothes and ornaments of their deity and dancing with the rhythm of music while keeping their head hair

open) and the accompanied groups of procession.

The real "Podh-Puja" starts in the evening of that day. The Chief priest (Gova Jani) offers the ritual before the "Dharani deity", narrates the "Gova Utara" (Myths, Legends and Folk tales regarding the origin and history of the deity and also that of the Kondh tribe as a whole). All the villagers and observers attentively listen them. A long series of dialogue and discussion goes on whole night. Such an event of "Gova Utara" ends in the next day morning. It is mainly held for the sake of descending "Devi Shakti" (the deity's spiritual power).

Moreover, while offering ritual of "Podha Puja" that night, the "Kunta Jani" at first strikes on the neck of the "Podha" by a sacred axe with the help of a specific Kutia or Dongria Kondh group who systematically control the "Podha" inside a wooden frame. In case the "Khunta Jani" is not successful in separating the head of the "Podha" from its body by only one stroke, then it is blindly believed that the "Khunta Jani" will die in one year.

During this process of sacrifice before the Dharani deity, a group of

strong villagers armed with sharp weapons surround the Puja place for the purpose of safe guarding the total flesh of the "Podha". Otherwise, the Kondh people other villages may take the chance to snatch away that sacred flesh which itself an unambiguous sign for the villagers who celebrate the festival.

Since the Kondh people of other villages have a desire to share such a sacred flesh and to fetch the blessings of the deity, like that of "Toki Parab", there is possibility of violence in this festival. Therefore, in order to protect the "Podha-Flesh" the armed villagers of the festival throw away rice on the observers who run away from that spot in fear.

After sacrificing the "Podha", the 'Gova Jani' offers its head and blood to the "Dharani deity" and distributes the rest part among all the villagers. People cook it at their home and enjoy the "Prasad" as a graceful sacred food. Besides this main event, during "Podha Puja" a packet of 5 k.g. paddy is kept near the deity. After the ritual programme was over that packet of paddy is measured again.

As a blind belief, it's quantity (either increased or decreased) is assumed as a determinant sign of indicating the success or failure of crops in the coming successive years. Another interesting fact is that if some white ants or their carried soil is found in that paddy packet, it is believed as an auspicious sign of good fortune for the Kondh people as a whole.

In the end, one more sacrifice of "Boka" or "Godara" (handicapped sheep or goat) is offered to the deity just for the sake of cooling her anger. After this main "Podha Puja" is over, people continue in observing the festival for more six days which is passed by means of feasting and

arranging community songs and dance programmes. Thus, for these seven days, ploughing and other agricultural activities are strictly prohibited in the Kondh villages of Kalahandi.

CONCLUSION

From these two tribal festivals in Kalahandi, it is a common fact that tribal festivals are intimately linked to religious norms and values and are strongly backed by myths and legends of their traditional culture. The most distinctive features of these two festivals are : firstly, although inhuman practices of infanticide was a means to the collective goal of community welfare as ritually celebrated among the primitive people like Kondh tribes of Kalahandi, but over the periods, such practice of infanticide or Meria has substituted.

आदिवासी विकास विभागाच्या विविध स्तरांवरील महत्वाच्या यशस्वी योजना

♣ श्री. आर.डी. खरोसेकर

प्रास्ताविक

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी सन १९७२ मध्ये आदिवासी विकास संचालनालयाची स्थापना शासनाने केली. आदिवासी उपयोजनेची अधिक प्रभावीपणे अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने समाज कल्याण विभागाचे शासनाने विभाजन करून सन १९८३ मध्ये मंत्रालयीन स्तरावर स्वतंत्र "आदिवासी विकास विभागाची स्थापना केली".

या स्थापनेनंतर राज्यात आदिवासींकरिता दरवर्षी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजनांची या लेखाव्दारे माहिती देण्यात येत आहे.

समाजातील कमकुवत घटकांपैकी आदिवासी घटक अत्यंत दुर्बल असून, भारतीय घटनेच्या कलम ४६ खाली समाजाच्या दुर्बल घटकांच्या आणि विशेषतः अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक हितसंबंधाकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांचा विकास

करण्याकरिता आणि त्यांना सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारचे शोषण यापासून संरक्षण देण्यासाठी शासनाने विविध स्तरांवर सतंत प्रयत्न केलेले आहेत.

आदिवासी हा पूर्णपणे मागासलेला समाज घटक असल्याने त्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याकरिता शासनाने त्यांचा सामाजिक आर्थिक व शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी पुढील योजना राबविल्या.

शैक्षणिक योजना

शैक्षणिक योजनेतर्गत आदिवासींसाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत (T.S.P.) व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर (O.T.S.P.) सन १९९८-९९ या वर्षात एकूण शासनाव्दारे ४१० आश्रमशाळा व दोन आदर्श आश्रमशाळा चालविल्या जात आहेत. याशिवाय आदिवासी मुलांमुलींसाठी वसतिगृहांची सोय करण्यात आलेली आहे. या मुलांना शिष्यवृत्तीही शासनाव्दारे दिली जाते.

♣ संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, व्हीन्स गार्डन, पुणे ४११००९.

आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी

खालील योजना राबविल्या जातात.

१. आश्रमशाळा
२. वसतिगृहे
३. शिष्यवृत्ती
४. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणशुल्क, परिक्षा शुल्काची प्रतिपूर्ती करणे योजना

५. व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निर्वाहभत्ता देण्याची योजना

६. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन योजना

१) आश्रमशाळा योजना

१. या शासनाने १८३ अनुदानित आश्रमशाळांना व १ शासकीय आश्रमशाळेला (टाकीपठार, ता. शहापूर) मंजूरी दिली.

४१२ शासकीय आश्रमशाळा

(२७३ पो.बे.आ.)

१३५१४५ विद्यार्थी

२. आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, अंथरूण पांघरूण, पुस्तके व इतर लेखन साहित्य मोफत पुरविण्यात येते.

३. शासकीय आश्रमशाळा व अनुदानित आश्रमशाळेच्या व्यवस्थापनासाठी शैक्षणिक कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे.

३२५ अनुदानित आश्रमशाळा

(१६१ पो.बे.आ.शा.)

११३१५३ विद्यार्थी

४. शासकीय आश्रमशाळा व अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यासाठी ३७ फिरती आरोग्य पथके कार्यान्वित आहेत.

५. जून १९९९ पासून ३१ शासकीय पोस्ट बेसिक आश्रमशाळेत इ. ११ वी व १२ वी चे (कला व विज्ञान) वर्ग सुरू करण्याचा शासनाचा निर्धार आहे.

२) वसतिगृहे

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी तालुक्याच्या व जिल्हयाचे ठिकाणी शिक्षण घेताना त्यांच्या निवासाची सोय व्हावी यादृष्टीने शासकीय आदिवासी वसतिगृहे सुरू करण्यात आलेली आहेत. युती शासनाने आतोपर्यंत ३० नवीन शासकीय वसतिगृहे मंजूर केली आहेत. एकूण १८८ शासकीय वसतिगृहे कार्यरत आहेत. त्यांपैकी ६४ वसतिगृहे मुर्लीसाठी व १२४ वसतिगृहे मुलांसाठी आहेत. तसेच, जून १९९९ पासून २ शासकीय वसतिगृहे सुरू करण्याचा शासनाचा विचार आहे. शासकीय वसतिगृहांत प्रवेश घेतलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, अंथरूण पांघरूण, पाठयपुस्तके, शैक्षणिक व इतर साहित्य मोफत पुरविण्यात येते. तसेच, तालुका व जिल्हयाच्या

ठिकाणी असलेल्या वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांस २५/- रुपये निर्वाहभत्ता व विभागीय स्तरावर असलेल्या वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांना रु. १५०/- एवढा निर्वाह भत्ता दरमहा देण्यात येतो.

३) शिष्यवृत्ती : अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शालांत परीक्षोत्तर शिष्यवृत्ती (भारत सरकार शिष्यवृत्ती)

उद्देश व स्वरूप

अनुसूचित जाती जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शालांत परीक्षोत्तर उच्च शिक्षणाकरिता प्रोत्साहित

गट	अभ्यासक्रम	निवासी विद्यार्थी	अनिवासी विद्यार्थी
अ)	वैद्यकीय / अभियांत्रिकी	रु. ४२५	रु. १९०
ब)	तांत्रिक / आयुर्वेदिक होमीओपॅथी	रु. २९०	रु. १९०
क)	अभियांत्रिकी पदविका प्रमाणपत्र / वास्तुकला इ.	रु. २९०	रु. १९०
ड)	पदवीचे सामान्य अभ्यासक्रम	रु. २३०	रु. १२०
ई)	इ. ११ चे व १२ वी पदवी प्रथम वर्ष	रु. १५०	रु. ९०

याशिवाय शैक्षणिक संस्थेचे शिक्षण विभागाने निश्चित केलेले शुल्क व सक्तीच्या पत्राव्दारे पाठ्यक्रमासाठी रु. ५००/- जादा पूरक भत्ता देण्यात येतो.

४) अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण शुल्क, परीक्षा शुल्काची प्रतिपूर्ती करण्याची योजना

उद्देश व स्वरूप

कोणत्याही स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या

करण्याच्या दृष्टीने व त्यांना उच्च शिक्षणाचा खर्च भागविणे शक्य व्हावे म्हणून भारत सरकारव्दारा ही योजना राबविण्यात येते. या योजनेतर्गत शिक्षणक्रमांची वर्गवारी करण्यात आली असून वसतिगृहात राहून शिक्षण घेणाऱ्या (निवासी) व बहिःस्थ (अनिवासी) विद्यार्थ्यांकरिता दरमहा (१० महिने) विद्यावेतनाचे खालीलप्रमाणे दर निश्चित केलेले आहेत :-

आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण घेता यावे व उत्पन्न मर्यादेमुळे भारत सरकार शिष्यवृत्तीसारख्या योजनांचा फायदा मिळू न शकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता, शिक्षण विभागाने ठरवून दिलेल्या दराने मान्यताप्राप्त शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण शुल्क व परीक्षा शुल्काची शिक्षण संस्थेस प्रतिपूर्ती करण्यात येते.

५) व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निर्वाहभत्ता देण्याची योजना उद्देश व स्वरूप

उच्च व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सर्वसाधारण, शिक्षणक्रमापेक्षा जास्त खर्च येतो. त्यामुळे बरेच विद्यार्थी खर्चिक व्यावसायिक शिक्षण घेत नाहीत किंवा आर्थिकदृष्ट्या परवडत नसल्याने मध्ये सोडून देतात. याकरिता आदिवासी विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या इतर आर्थिक सवलतींशिवाय व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लागणाऱ्या जादा खर्चाची तोंडमिळवणी करता यावी म्हणून द.म. रू. १००/- दराने १० महिन्यांसाठी हा जादा निर्वाहभत्ता देण्याची योजना आहे.

६) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन योजना उद्देश व स्वरूप

आदिवासी समाजातील तरुणांमध्ये औद्योगिक शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या कमी असल्याने व तांत्रिक शिक्षण घेणाऱ्यांना नोकरी व स्वयंरोजगारास जास्त वाव असल्याने, परंतु हे शिक्षणक्रम इ. ८ वी ते १० वी नंतरचे परंतु पदवी / पदवीका अभ्यासक्रम नसल्याने, त्यांना इतर विद्यावेतनाच्या योजनांचा फायदा मिळू शकत नाही.

परंतु सर्वसाधारण शिक्षणक्रमापेक्षा जास्त खर्च येतो म्हणून औद्योगिक प्रशिक्षण देण्यास आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात येते. ज्यांच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न रू. १२,०००/- पेक्षा कमी आहे अशा अनिवासी विद्यार्थ्यांना दरमहा रू. ६०/- व संस्थेतील निवासी विद्यार्थ्यांना दरमहा रू. १००/- दराने विद्यावेतन देण्यात येते.

नवसंजीवन योजना

आदिवासींच्या आरोग्याच्या सुधारणा करणे, त्यांना आरोग्य विषयक सुविधा पुरविणे, वर्षभर पुरेसा एवढा रोजगार उपलब्ध करून देणे. आदिवासींना पिण्याचे शुध्द व पुरेसे पाणी उपलब्ध करून देणे, अन्नधान्य पुरवठा सुरळीत करणे, इ. बाबी विचारात घेऊन शासनाने नवसंजीवन योजना जून, १९९५ पासून सुरु केलेली आहे. नवसंजीवन योजनेचे घटक कार्यक्रम खालीलप्रमाणे आहेत :-

- १) रोजगार विषयक कार्यक्रम
- २) आरोग्य सेवा
- ३) पोषण
- ४) धान्य पुरवठा
- ५) खावटी कर्ज योजना
- ६) धान्यकोष योजना
- ७) रस्ते विकास

या कार्यक्रमासाठी शासनामार्फत पुरेसा निधी उपलब्ध करून दिला जातो. १९९९-२००० करिता घटक कार्यक्रमासाठी रु. २२७१८.७४ लक्ष एवढा निधी उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे.

युती शासन सत्तेवर आल्यानंतर, शासनाने नवसंजीवन योजना सुरु केली. महाराष्ट्र राज्यात विविध जमातींच्या आदिवासींची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. हा समाज वर्षानुवर्षे डोंगराळ भागात व जंगलात जीवन कंठीत असल्यामुळे त्यांचा बाहेरील सुधारलेल्या जमातीशी फारसा संपर्क येत नाही. त्यामुळे हा समाज अत्यंत मागासलेला, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, अशिक्षितपणा व कुपोषण या गोष्टींनी गांजलेला आहे. या सर्व दुष्ट चक्रातून आदिवासींची मुक्तता करून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा व्हावी या हेतूने युती शासन सत्तेवर आल्यानंतर ताबडतोब १ मे १९९५ रोजी आदिवासींसाठी "नवसंजीवन योजना" सुरु करण्यात आली.

आदिवासींना पुरेसा पोषक आहार व शुध्द पिण्याचे पाणी मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना कुपोषण व अन्य आरोग्यविषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या प्रमुख समस्येवर मात करण्यासाठी नवसंजीवन योजनेत आरोग्यविषयक सुविधा

पुरविण्याबरोबरच सुनिश्चित अन्नधान्य पुरवठा व पूरक पोषण आहार उपलब्ध करण्यावर भर दिला आहे. अन्नधान्य विकत घेण्यासाठी आवश्यक क्रयशक्ती प्राप्त व्हावी यासाठी "आदिवासींना नवसंजीवन" योजनेद्वारे विविध रोजगार - कार्यक्रमांतर्गत वर्षभर पुरेल एवढा रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत.

ही योजना १ मे, १९९५ पासून सुरु करण्यात आली असून नवसंजीवन योजनेचे महत्वाचे घटक कार्यक्रम खालीलप्रमाणे

१) मातृत्व अनुदान योजना

आदिवासी महिलांचे जीवन हे इतर महिलांच्या मानाने अतिशय कष्टप्रद असते. अत्यंत गरीबी, स्वतःचे पोट भरणे अवघड असल्याने त्यांचा परिणाम गर्भाच्या वाढीवर होतो. गर्भवती मातांना प्रसूतीपूर्व ३ महिने व प्रसवोत्तर १ महिना या कालावधीत कष्टाचे काम करणे धोकादायक असते. प्रसूतीपूर्व २ महिन्यांच्या कालावधीत कष्टाच्या कामामुळे गर्भपात तसेच अपुऱ्या दिवसांचे मूल जन्मण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संवेदनशील कालावधीत त्यांची प्रसूतीपूर्व नोंदणी व वैद्यकीय तपासणी करण्यासाठी शासनाने गर्भवती स्त्रियांना "मातृत्व अनुदान योजना" एप्रिल १९९७ पासून सुरु केली. गर्भवती स्त्रियांची प्रसूतीपूर्व

नोंदणी व तपासणीसाठी आदिवासी स्त्रियांना उद्युक्त करणे, प्रोत्साहनपर प्रसुतीपूर्व ३ महिने व प्रसवोत्तर १ महिना असे ४ महिन्यांकरिता रु. ८००/- मातृत्व अनुदान दिले जाते. १९९७-९८ या वर्षात ८६,५४२ गर्भवती मातांनी या योजनेचा लाभ घेतला.

२) पाडा स्वयंसेवक

विशेषतः पावसाळ्यात आदिवासींना शुध्द व स्वच्छ निर्जंतुक पाणी मिळावे म्हणून पाडा स्वयंसेवकांची नेमणूक करण्यात येते. पिण्याच्या पाण्यात निर्जंतुकीकरण, पाडयापाडयात पसरलेल्या साथीच्या रोगाची माहिती असलेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या उपकेंद्रास कळविण्याची जबाबदारी पाडा स्वयंसेवकावर सोपविण्यात आली आहे. त्यामुळे आदिवासी भागात अशा रोगराईवर उपचार करण्यासाठी वैद्यकीय सेवा उपलब्ध होण्यास मदत होते. दुर्गम भागात सुमारे ९२०० पाडा स्वयंसेवकांची नियुक्ती करण्यात आली. १९९८-९९ मध्ये या योजनेवरील खर्चाकरिता रु. १६५.६० लाख एवढा अतिरिक्त निधी मंजूर करण्यात आलेला आहे.

३) दार्यांच्या मासिक सभा

आदिवासी अतिदुर्गम भागातील गरोदर स्त्रियांची बाळंतपणे ज्या दार्यांमार्फत केली जातात अशा बाळंतपणाची व नवजात शिशुची १०० टक्के नोंदणीची खात्री बाळगण्यासाठी व जोखीमयुक्त मातांच्या व नवजात बालकांच्या आरोग्याचे सर्वेक्षण करणे व त्यावर सनियंत्रण ठेवणे यासाठी उपकेंद्राच्या पातळीवर दार्यांनी दरमहा ठरलेल्या दिवशी सहाय्यक परिचारिका प्रसविकांमार्फत बैठक आयोजित केली जाते. बैठकीस प्रत्येक महिन्यात हजार राहण्याकरिता प्रत्येक दायीला प्रति बैठकीकरिता रु. ४०/- इतका भत्ता व बैठकीच्या खर्चासाठी उपकेंद्रातील परिचारिकेस प्रत्येक दायीमागे रु. १०/- प्रमाणे असे एकूण ५०/- रूपये खर्च दरमहा प्रत्येक दायीमागे करण्यात येतो. धारणी व चिखलदरा येथील ९५ उपकेंद्रातील सरासरी ५ दार्यांकरिता एकूण रु. ५०/- खर्च या दराने १२ महिन्यांकरिता रु. २,८५,०००/- इतक्या खर्चास मंजूरी देण्यात आली आहे. १९९७-९८ मध्ये १६,९२५ दार्यांनी प्रशिक्षण योजनेचा लाभ घेतला आहे.

४) पोषण

नवसंजीवन योजनेचा "पोषण" हा घटक कार्यक्रम अत्यंत महत्वाचा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ६ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील मुले, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांना वाढीव पूरक आहार वाटप करण्यासाठी अमरावती जिल्हयातील धारणी व चिखलदरा तालुक्यात तसेच ठाणे, धुळे, नाशिक आणि गडचिरोली जिल्हयातील १२ एकात्मिक बालविकास प्रकल्पातील आदिवासी लाभार्थ्यांना पूरक आहार योजनेचा लाभ देण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. या कार्यक्रमासाठी १९९८-९९ या वर्षाकरिता रु. ४० ४२.८४ लक्ष इतका व्यय मंजूर करण्यात आला आहे.

५) खावटी कर्ज

पावसाळ्यात सुरवातीला आदिवासींना कोणत्याही प्रकारचे काम उपलब्ध नसते. त्यामुळे दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी त्यांच्याकडे पैसा नसतो. परिणामी सावकाराच्या आश्रयाला जावे लागते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी अल्पभूधारक आणि भूमिहीन शेतमजूर यांच्यासाठी खावटी कर्ज योजना सुरु करण्यात आली आहे. या

योजनेंतर्गत ९० टक्के कर्ज धान्यरूपाने व १० टक्के कर्ज रोख स्वरूपात दिले जाते. १९९६ पासून रु. ४००/- ते रु. १०००/- पर्यंत सुधारित दराने खावटी कर्ज देण्यात येत आहे. ज्या कुटुंबांकडून संपूर्ण खावटी कर्जाची रक्कम येणे आहे असा कर्जदार थकबाकीदार समजला जाऊन तो खावटी कर्ज मिळण्यास अपात्र ठरत होता. अशा थकबाकीदार आदिवासींच्या खावटी कर्ज वसूलीस १९९८-९९ मध्ये स्थगिती देण्यात येऊन त्यांनासुध्दा खावटी कर्जाचे वाटप केले आहे. सन १९९८ मध्ये ६४०५१ आदिवासी लाभार्थ्यांना एकूण रु. ४.५५ कोटी इतके खावटी कर्ज वाटप केले आहे.

६) धान्यकोष

खावटी कर्ज योजनेला पर्याय म्हणून धान्यकोष योजना १९९५ पासून सुरु करण्यात आली. ही योजना सेवाभावी संस्थांच्या माध्यमातून राबविण्यात येते. धान्यकोषातून सभासदांना गरजेइतके धान्य कर्जरूपाने देण्यात येते आणि नवीन हंगामात ते धान्यरूपात परत घेण्यात येते. या योजनेचा लाभ सुमारे १५३४३ सभासदांना झाला आहे.

७) रोजगार कार्यक्रम

दुर्गम भागातील रोजगारासाठी स्थलांतर टाळण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात रोजगार हमी योजनेची व जवाहर रोजगार योजनेची किंवा गरज पडल्यास आश्वासित जवाहर रोजगार योजनेची कामे तातडीने सुरु करणे, त्यांचे नियोजन करणे, व त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून

देण्याचे काम नवसंजीवन योजनेअंतर्गत केले जाते. आदिवासी मजूरांना मजूरी १० दिवसांच्या आत दिली जावी अशा प्रकारचा निर्णयही या अंतर्गत झालेला आहे. सन १९९७-९८ व १९९८-९९ या आर्थिक वर्षात आदिवासी उपयोजना अंतर्गत नवसंजीवन योजनेच्या घटक कार्यक्रमात खालीलप्रमाणे आर्थिक उपलब्धता करून देण्यात आली होती :-

अ.क्र.	घटक कार्यक्रमाचे नांव	१९९७-९८ (आकडे लाखात)	१९९८-९९ (आकडे लाखांत)
१.	रोजगार हमी योजना	१५४.३२	३८१.१५
२.	जवाहर रोजगार योजना	४०६४.५७	३८३४.१७
३.	आरोग्य सेवा	६१५९.५३	५२४६.३४
४.	पोषण	३८५०.३८	४०४२.८४

८) मेळघाट रस्तेविकास कार्यक्रम

अमरावती जिल्हयातील मेळघाट या आदिवासी भागाचा जलद विकास होण्यासाठी एक सर्वकष योजना शासनामार्फत राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून या दुर्गम भागातील सर्व रस्ते / खेडी बारमाही रस्त्यांनी जोडण्याचा एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम शासनाने हाती घेतला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत एकूण ९१ गावांपैकी ७५ गावे जून अखेर बारमाही जोडली जातील व त्यासाठी १९९८-९९ या वर्षासाठी रु.

९.३० कोटी इतका निधी शासनाने उपलब्ध करून दिला आहे. त्यामुळे मेळघाट परिसरातील जनजीवनाला चालना मिळाली आहे व बालमृत्यूच्या व कुपोषणाच्या प्रमाणात लक्षणीय घट झाली आहे. सदरची योजना प्रभावीपणे राबविली नाही तर त्या त्या जिल्हयाच्या जिल्हाधिकाऱ्यांना व संबंधित विभागीय आयुक्तांना व्यक्तीशः जबाबदार धरण्यात येईल अशा प्रकारचा आदेशच मा. मुख्यमंत्र्यांनी दिला आहे. युती शासनाने जाहीर केल्याप्रमाणे योजनेची प्रभावीपणे अंमलबजावणी प्रभावी झाल्यामुळेच बालमृत्यूच्या प्रमाणात आणि

कुपोषणाच्या प्रमाणात लक्षणीय घट दिसून आली आहे हे कोणीही मान्य करील.

आदिवासी उपयोजना १९९९-२०००

शासनाने १९९९-२००० या आर्थिक

वर्षासाठी आदिवासी उपयोजनेसाठी रु. ५८०.५९ कोटी एवढा निधी उपलब्ध करून दिलेला आहे. त्याचे विकासशीर्षनिहाय वाटप खालीलप्रमाणे करण्यात आलेले आहे :-

		(रुपये लाखांत)
१.	कृषि व सलग्न सेवा	४९६७.९९
२.	ग्रामीण विकास	७३५५.९२
३.	विशेष क्षेत्रिय कार्यक्रम	८६९.००
४.	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	६७४८.६३
५.	विद्युत विकास	२९३७.०९
६.	उद्योग व खनिजे	३०६.५९
७.	वाहतुक व दळणवळण	९२४६.८८
८.	सामान्य व आर्थिक सेवा	१४४४.८०
९.	सामाजिक व सामुहीक सेवा	२२३६४.१४
	राखीव निधी	१८०८.००

शासनाने वाहतुक व दळणवळण या विकास शीर्षाखाली सुमारे उपलब्ध तरतूदीच्या १५ टक्के म्हणजेच रु. ९२४६.८८ लक्ष एवढा निधी उपलब्ध करून दिला आहे. त्याचप्रमाणे मागासवर्गीयांचे कल्याण या विकासशीर्षाखाली रु. ५५५७.२४ लक्ष एवढी तरतूद ठेवण्यात आलेली आहे.

त्याशिवाय आणखीही काही योजना राबविल्या जात आहेत .

अ) मोटार वाहन प्रशिक्षण योजना

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन मंडळ

इत्यादीमध्ये अनुसूचित जमातीच्या वेगवेगळ्या वर्गांच्या अनुशोष भरून काढण्याच्या दृष्टीने शासनाने पंढरपुरवाडा (जि. अहमदनगर) गडचिरोली, चंद्रपूर आणि शहदल या चार ठिकाणी मोटार वाहन प्रशिक्षण केंद्रे सुरू केलेली आहेत. या केंद्रांमध्ये आदिवासी युवकांना मोफत निवास, भोजन, प्रशिक्षण देण्याच्या व्यवस्था इ. साठी दरमहा रु. ४५०/- इतके विद्यावेतन दिले जाते. सदर प्रशिक्षण केंद्रात जून १९९८ अखेर १०२६ उमेदवारांनी प्रशिक्षण घेतले असून त्यापैकी ५४३ युवकांना एस.टी.मंडळाने नोकरीत सामावून घेतले आहे.

ब) आदिवासी युवकांना पोलीस व लष्कर भरतीपूर्व प्रशिक्षण योजना

सैन्यदल, राज्यातील पोलीस दल, राज्य राखीव पोलीस दल, औद्योगिक सुरक्षा दल व इतर संरक्षण दले इत्यादींमध्ये अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांचा मोठ्या प्रमाणावर अनुशेष आहे. याकरिता सुदृढ व पात्र आदिवासी युवकांना योग्य ते शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन दलामध्ये नोकरी मिळण्याच्या दृष्टीने तयार करणे व प्रोत्साहित करणे हा या प्रशिक्षण केंद्राचा उद्देश आहे. महाराष्ट्रात असे प्रशिक्षण देणारी ८ केंद्रे या विभागामार्फत स्थापन करण्यात आलेली आहेत. (१) अकोले, जि. अहमदनगर, (२) नाशिक जि. नाशिक (३) नंदूरबार, (४) धारणी, जि. अमरावती (५) किनवट, जि. नांदेड, (६) गडचिरोली (७) देवरी, जि. भंडारदारा (८) जव्हार, जि. ठाणे या केंद्रात ३ महिन्यांच्या प्रशिक्षणासाठी एका गटात ५० उमेदवारांना प्रवेश दिला जातो. म्हणजे दरवर्षी एका केंद्रात १५० उमेदवारांना (३ सत्रे) प्रशिक्षण देण्यात येते. सदर ८ प्रशिक्षण केंद्रात दरवर्षी १२०० आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण देण्यात येते. सदर केंद्रात सन १९९०-९१ पासून ते मार्च, १९९९ अखरेपर्यंत ८९९२ युवकांना भरतीपूर्व प्रशिक्षण

देण्यात आले असून ३३९९ आदिवासी युवकांना नोकऱ्या मिळाल्या आहेत.

क) मागासवर्गीयांच्या सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना अर्थसहाय्य देणे

सदर योजना अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती, विमुक्त व भटक्या जाती / जमाती यांच्याकरिता समाज कल्याण विभागाने सुरू केल्या आहेत. अनुसूचित जमातीच्या सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना आदिवासी विकास विभागामार्फत अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते. या योजनेंतर्गत महानगरपालिका क्षेत्रात आणि "अ" व "ब" नगरपालिकेचे दोन तसेच "क" वर्ग नगरपालिकेचे क्षेत्र आणि ग्रामीण क्षेत्र असे दोन भाग करण्यात आलेले असून, शासनाने वेळोवेळी ठरवून क्षेत्रभार कमाल मर्यादेपर्यंत बिनव्याजी कर्ज व अनुदान उपलब्ध करण्यात येते. तसेच शासकीय जागा किंवा खरेदी करावयाच्या जागेची नगररचना विभागाने ठरविलेली किंमतही अर्थसहाय्याच्या स्वरूपात देण्यात येते. सन १९९८-९९ मध्ये ११ सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना अर्थसहाय्य देण्यात आले आहे. तसेच सन १९९९-२००० या वित्तीय वर्षात रु. १६.६७ लाख इतकी तरतूद करण्यात आलेली असून, भौतिक

लक्ष्य ११ गृहनिर्माण संस्था असे ठरविण्यात आलेले आहे.

ड) आदिम जमातीसाठी वैयक्तिक लाभाच्या योजना

महाराष्ट्रात माडीया गोंड, कोलाम व कातकरी या तीन जाती केंद्र सरकारने आदिम जमातीपैकी अति मागासलेल्या म्हणून घोषित केलेल्या आहेत. गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्हयांतील माडीया गोंड आणि यवतमाळ आणि नांदेड जिल्हयांतील कोलाम या आदिम जमातींचा जलद विकास व्हावा या दृष्टीने त्यांना वैयक्तिक लाभ देण्यासारख्या जमीन सुधारणा, जुन्या विहिरी अधिक खोलकरणे, शेतातील बांधबंदिस्त विहिरी बांधणे, घरकुल बांधणे, बैलजोडी, दुभत्या गाई व म्हशींचे वाटप, शेळी वाटप इत्यादींसाठी रु. ५७९.०४ लाखाची योजना सन १९९८-९९ मध्ये मंजूर करण्यात आलेली आहे. सदर वैयक्तिक लाभाच्या योजनेमुळे गडचिरोली जिल्हयातील १३२२ लाभार्थी, चंद्रपूर जिल्हयातील ४९६ लाभार्थी, यवतमाळ जिल्हयातील २५० लाभार्थी आणि नांदेड जिल्हयातील ४५० लाभार्थी याप्रमाणे एकूण २५१८ लाभार्थ्यांना या योजनेचा लाभ होणार आहे.

इ) न्युक्वियअस बजेट योजना

आदिवासींच्या विकासाकरिता शासना मार्फत अनेक योजना राबविण्यात येत असल्या तरी स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन नियमित योजनांद्वारे जो लाभ आवश्यक असूनही आदिवासींना देता येत नाही, अशा प्रकारचा लाभ देण्याकरिता लहान लहान नाविन्यपूर्ण संकल्पना / योजना तयार करून त्वरीत मंजूर करून, आदिवासींना लाभ मिळवून देण्याच्या दृष्टीने न्युक्वियअस बजेट तरतूद सर्व प्रकल्पांना उपलब्ध करून देण्यात येते. विभागीय पातळीवर नेमण्यात आलेल्या निर्देश समितीद्वारे सदर योजनांना मंजूरी देण्यात येते. स्थानिक गरजेवर आधारित नियमित योजनेंतर्गत देण्यात येणाऱ्या लाभापेक्षा वेगळ्या संकल्पनेवर आधारित आर्थिक उत्पन्नवाढ, प्रशिक्षण, मानव साधनसंपत्ती, विकास व कल्याणात्मक योजनांकरिता एका आदिवासी कुटुंबाकरिता जास्तीत जास्त रु. १०,०००/- पर्यंत शासनाने ठरवून दिलेल्या वर्गवारीनुसार ५० ते १०० टक्केपर्यंत अनुदान देण्यात येते. सन १९९८-९९ आणि १९९९-२००० या आर्थिक वर्षात अनुक्रमे रु. ६५०.६९ लाख आणि रु. ८००.०० लाख एवढी तरतूद करण्यात आली आहे.

फ) अनुसूचित जमातीच्या लोकांना त्यांच्या घरावरील गवती छप्पराऐवजी मंगलोरी कौले किंवा पन्हाळी पत्रे बसविण्याकरिता आर्थिक सहाय्य योजना

दुर्गम व डोंगराळ प्रदेशात राहणारे आदिवासी पूर्वापार गवती छप्पराच्या झोपड्या / घरात राहतात. पावसाळ्यात व हिवाळ्यात या झोपड्यात रहाणे त्रासाचे असते. तसेच थंडीवाऱ्यापासून संरक्षण होत नाही. गवती छप्पराच्या घरांना आग इत्यादीपासून धोका संभवतो. यासाठी आदिवासींच्या गवती छपरे असलेल्या घरांवर गवती छपरांऐवजी मंगलोरी कौले / पन्हाळी पत्रे पुरवून आदिवासींना चांगला निवारा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने सदर योजना सन १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेत मंगलोरी कौले / पन्हाळी पत्रे व आवश्यक ते लाकडी साहित्य रु. ४,०००/- पर्यंत १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात देण्यात येते. सदर योजनेसाठी सन १९९८-९९ मध्ये रु. ४८४.१६ लाख इतकी तरतूद करण्यात आली आणि भौतिक लक्ष्य १२,१०४ इतके ठरविण्यात आले. सन १९९९-२००० या वित्तीय वर्षात रु. ४४९.८९ लाख इतकी तरतूद करण्यात आली असून, भौतिक लक्ष्य ११,२२९ लाभार्थी ठरविण्यात आले.

नाशिक येथील महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाव्दारे राबविण्यात येणाऱ्या योजना

१९७२ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली.

राज्यातील आदिवासींची आर्थिक पिळवणूक थांबवून त्यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हा मुख्य उद्देश आहे.

सन १९७७-७८ पासून एकाधिकार खरेदी योजना व खावटी कर्ज योजना प्रामुख्याने राबविण्यात येत आहे. एकाधिकार खरेदी योजनेखाली आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात २१ कृषि उपज व ३१ गौण वनोपज निर्देशित मालाची खरेदी करण्यात येते. त्यामुळे आदिवासी (सप्टेंबर १९९८ पर्यंत) एकूण ६.४१ लक्ष क्विंटल कृषिउपज व इतकी रक्कम आदिवासींना देण्यात आली आहे. या एकाधिकार खरेदी योजनेमुळे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात खाजगी व्यापारास आळा बसून आदिवासी शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालास योग्य किंमत मिळू लागली आहे. सन १९८१ पासून आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी वीजपंप / तेलपंप वाटप योजना १०० टक्के अनुदानासाठी राबविण्यात येते. १९९८-९९ साठी शासनाने या योजनेखाली आदिवासी शेतकऱ्यांना ५२५५ वीजपंप व २७७०

तेलपंप मंजूर केले आहेत. राज्यातील सुशिक्षित बेरोजगार आदिवासी युवकांना महामंडळाने सन १९९४-९५पासून स्वयंरोजगार निर्मितीसाठी ७२४

लाभार्थ्यांना झेरॉक्स मशीन, ट्रक्स इत्यादींचे वाटप केले आहे ते खालीलप्रमाणे-

१.	मिनी ट्रक्स	१००
२.	झेरॉक्स मशीन	९७
३.	ऑटो रिक्शा	३१४

४.	टेम्पो ट्रॅक्स	६९
५.	हेवी ट्रॅक्स	२८
६.	ट्रॅक्टर ट्रॉलीज	५८

अस्तंगत होत चाललेले वैदू व त्यांची परंपरा

♣ डॉ.सतीश गोगुलवार

मी मागील १५ वर्षांपासून गडचिरोली जिल्हयात 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' ह्या संस्थेतर्फे लोक स्वास्थ्य परंपराचे संवर्धन, प्रचार व प्रसाराचे काम करीत आहोत. मुळातला मी आधुनिक वैद्यकीय शाखेतला पदवीधर (एमबीबीएस) परंतू गडचिरोली जिल्हयातील आदिवासी व ग्रामीण भागात संस्थेचे काम करीत असताना लक्षात आले की, ह्या भागात प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र आहेत. तर तेथे नियमित डॉक्टर नाहीत. पुरेशी औषध नाहीत. इंजेक्शन देणारे व पूर्णपणे ॲलोपॅथी औषधांची माहिती नसलेले व कुठून तरी खोटे प्रमाणपत्र मिळवून वैद्यकीय व्यवसाय करणारे लोकही गांवात आहेत. त्याचबरोबर परंपरेने वनौषधी माहिती असलेले व बऱ्याच वर्षांपासून विशिष्ट रोगावर उपचार करणारे वैदू ही आहेत.

प्रथम माझ्याही मनात हे वैदू म्हणजे क्वॉक असाच शहरी समज होता. परंतू ह्या वैदू सोबत जेव्हा संपर्क वाढला व त्यांचेसोबत मोकळं बोलणं सुरु झाले. तेव्हा मला औषधी वनस्पतीसंबंधी

माहिती मिळत गेली. ह्याच कामासाठी मी महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी व ग्रामीण भागात, देशातील मध्यप्रदेश, ओरिसा, बिहार, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश येथील ग्रामीण व आदिवासी भागात फिरत असताना वैदू व त्यांची परंपरा ह्याबाबतची माहिती अधिक पक्की झाली.

भारतात, इंग्रज येण्यापूर्वी व त्यांचेसोबत आजची ॲलोपॅथी औषध पध्दती येण्यापूर्वी आरोग्य व्यवस्था नव्हतीच का ? लोक औषधांशिवाय मरायचे का ? लोकांचं व समाजाचं एकूण स्वास्थ्य वाईट होत का ? तर ह्या तिन्ही प्रश्नाच उत्तर नाही हेच आहे.

भारतातील पारंपारिक आयुर्वेद शास्त्रावर आधारीत (ज्यातील औषधोपचाराचा बराच भाग ही जंगलातील औषधी वनस्पतीवर अवलंबून आहे.) आरोग्य पध्दती होती व आजही आहे. ह्या शास्त्रातील मोठी-मोठी तज्ञ मंडळी त्यावेळच्या शहरांच्या ठिकाणी राजाश्रयाने आरोग्याचे काम करीत होती. आयुर्वेद शास्त्राच्या विविध शाखा

♣ संयोजक, आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी, मु.पो.ता.कुरखेडा, जि.गडचिरोली

आहेत. परंतू त्यातील उपचार पध्दतीत महत्वाचा भाग हा जंगलातील विविध वनौषधी पासून बनविलेले काढे, आसव, फांट, कल्क, घनवटी, कल्प, तेल इत्यादीवर आधारीत आहे.

त्या काळात गांवा गांवात जंगलातील वनौषधीचा उपयोग करून परंपरेने औषधोपचार करणारे वैदू होते. त्या काळातील किंवा आमच्या मागील पिढीतील लोकांचे आरोग्य आजच्या पेक्षा जास्त चांगले होते. ह्याच कारण त्या काळातील भारतातील परिस्थितीला जुळवून घेणारी जीवन व्यवस्था, आहार पध्दती व निसर्गाजवळ असलेली औषधोपचार पध्दती हेच होय. साथीसारख्या रोगांचा प्रतिबंध तातडीने करण्याची क्षमता सोडल्यास ह्या पध्दतीत बरीच ताकद होती व आहे. परंतू ह्याचा प्रसार पुढे न होण्याची मुख्य कारणे-

१. इंग्रज आल्यानंतर राजाश्रय संपला
२. भारतात ज्ञान परंपरेचा वारसा बराच काळा एका विशिष्ट समाजापुरता मर्यादित होता. त्यामुळे ह्या शास्त्राचा प्रचार सर्व वर्गापर्यंत होऊ शकला नाही.
३. गांवागांवात परंपरेने ज्ञान प्राप्त केलेल्या वैदुनी ह्याचा व्यवसाय केला नाही व नैतिक मूल्यावर आधारीत आपल्या ज्ञानाचा उपयोग

करण्याच्या परंपरेमुळे ही ज्ञानाची प्रक्रिया पुढे-पुढे नष्ट होत असताना दिसते.

वैदूची परिस्थिती आणि समस्याचे स्वरूप विलक्षण आहे. त्यांची वर्णन करण्याची शैली साधी सरळ तरी खुमासदार आहे. वैदूकी हा व्यवसाय नाही. उलट काही वेळेस पदरचे पैसे खर्च करून मजूरी बुडवून, शेती किंवा जो काही लहान-सहान व्यवसाय असेल त्याकडे प्रसंगी दुर्लक्ष करून, वैदूंना घरचं खावून लष्करच्या भाकऱ्या भाजण्याचा उद्योग करावा लागतो व तेही 'फुकट घर पण चोकट कर' ह्या तत्वावर.

बोलावणं आलं म्हणजे जायला हवे. हे पहिले अपरिवर्तनीय सूत्र. नाही गेलं तर काय होईल, असा तर्क वगैरे त्यांना करता येत नाही. औषध दिल्यावर किंवा उपचार केल्यावर पैसे किंवा कुठल्याही प्रकारचा मोबदला मागायचा नसतो. हे दुसरं सूत्र आणि आपण होवून कोणीही कधीही काहीही देत नाही. बहुतेकांची मनोवृत्ती ही वस्तुस्थिती शांतपणे स्विकारलेली. जवळपासच्या किंवा दहा पाच कोसावरच्या गांवी सुध्दा जावं लागते. रात्रीचा मुक्काम करावा लागला तर रोग्याच्या घरी जेमतेम जेवण नाही, तर एक कप चहा

मिळाला तरी पुष्कळ झालं. कुणाजवळ नसलंच काही तर काय देणार हो?

औषधी वनस्पती गोळा करण्यासाठी वैदूंना रानोमाळ हिंडत राहावे लागते. हिंडत राहावे लागते म्हणण्याचा अर्थ काही बाह्य दडपण किंवा जबरदस्ती किंवा असाध्यता असा नाही. आपल्या जवळ विद्या आहे. विशिष्ट व्याधीवर इलाज आहे. तेव्हा त्या व्याधीने ग्रासलेल्यांना ती सेवा प्राप्त करून देणे हे आपले कर्तव्य ठरते. ह्या भावनेतून वैदू हे काम अगत्याने करतो. बदलत्या परिस्थितीमुळे हे काम कठीण झाले आहे. जंगलतोड वैद्य व अवैध अपरिमित झाली असल्यामुळे वनौषधी मिळणे दुरापास्त झाले आहे. वनीकरणाच्या अंतर्गत लावलेली काझे औषधी उपयोगाची व आदिवासींच्या निर्वाहासाठी उपयोगी नसतात. एकीकडे अशारितीने औषधी वनस्पतींचा साठा आटला असताना दुसरीकडे काही वनभूमी संरक्षित घोषित केली असल्याने त्यात प्रवेश करणे वैदूंना त्रासाचे होते.

वैदूपुढील आणखी एक महत्वाची अडचण म्हणजे ग्रामीण भागात ही अॅलोपॅथिक औषधांचे विशेषतः इंजेक्शनचे वाढते आकर्षण व त्यातून उपज होणारी परंपरागत औषधी विषयीची अनास्था ह्याचा परिणाम असा की, अॅलोपॅथीचे उपाय

थकल्यानंतर किंवा डॉक्टर उपलब्ध नसला तर लोक वैदूकडे जातात. अशा स्थितीत अडवणूक करून घेण्याची प्रवृत्ती नाही. (शहरी जीवन पध्दतीच्या अशाप्रकारच्या संस्कारापासून वैदू अद्याप मुक्त आहेत. हे एक आश्चर्यकारक सत्य आहे.)

ही परंपरा पुढे चालावी, यासाठी वैदूंची मुले हा वसा पुढे चालविण्यासाठी उत्साह दाखवित नाहीत. इतरांना त्यांचे परंपरागत ज्ञान देण्याची त्यांची पध्दती गुरुशिष्य परंपरेची आहे. आज काहीच प्रतिष्ठा व पैसा न मिळणाऱ्या ह्या परंपरेचा अभ्यास करायला कोणी शिष्यही मिळत नाही. ही वैदूंची खंत सुध्दा आहे. वैदू आपले ज्ञान दुसऱ्यांना देत नाहीत, सांगत नाही. हा समज चुकीचा आहे. लोकांना काही तासात हे ज्ञान घेण्याची इच्छा असते. जसे वैदू मुळव्याधीवर वनौषधी देत असेल तर आमच्या सारखी शहरी माणसं पटकन कोणत्या झाडाचं औषध देता हे विचारतो. त्याने झाडाचे नांव सांगण्यास टाळले की, वैदू आपले ज्ञान सांगत नाही, असा त्यांचेवर आरोप होतो. अशा पध्दतीने माहिती न सांगण्याची कारणे पाहण्यासारखी आहेत. एखाद्याने विद्या नीट आत्मसात न करता तिचा चुकीच्या पध्दतीने प्रयोग केल्यास रोग्याला रोगांपासून मुक्ती मिळण्याऐवजी जीवनातून मुक्ती

मिळण्याचा धोका संभवतो. गर्भपाताच्या औषधांचा अनेक प्रकारे दुरुपयोग होण्याची शक्यता असते. धनलोभाने प्रेरित होऊन सेवेसाठी वापरण्याच्या या विद्येचा कोणीही धंदा करेल, अशीही शक्यता असते.

त्यामुळे वैदूंना, ज्ञान घेणाऱ्या व्यक्तीबद्दल त्यांचा उपयोगाबाबत खात्री वाटल्यास ह्या उपचार पध्दतीत उपयोगात आणावयाच्या वनस्पती ह्या त्यांचे गांवाजवळ व परिसरातच मिळतात.

वैदू संस्था व परंपरा आज टिकवायची असेल, तर आजच्या परिस्थितीत त्यात काही बदल करण्याची गरज आहे.

१. अशा चांगल्या वैदूची निवड करून त्यांना आयुर्वेद शास्त्राचा ३ ते ६ महिन्यांचा अभ्यासाची जोड देऊन त्यांना त्यांचे परिसरात औषधोपचार करण्याची मुभा द्यावी.

२. वैदूंना किमान मोबदला घेण्याची सोय असावी.

३. आजच्या शासनाचे जे आरोग्यासंबंधी राष्ट्रीय कार्यक्रम आहेत. त्यात त्यांना सुध्दा सामावून घ्यावे.

४. गांवातील ज्या नवीन तरुणांना किंवा प्रौढ व्यक्तींना किंवा महिलांना असे ज्ञान घेण्याची इच्छा आहे. त्यांना प्रशिक्षण घेण्याची सोय असावी.

बाळस्वास्थ्य

❁ वैद्य दुर्गा परांजपे

प्रस्तावना

आजकाल मुलांच्या मनावर अनेक प्रकारचे ताण असतात. त्यांचे अविष्कार निरनिराळ्या प्रमाणात व व निरनिराळ्या वयामध्ये लक्षात येतात. पूर्वी अस नव्हतं का ? व आत्ताच त्या समस्या जास्त प्रमाणात का चर्चितल्या जातात, असे लोकांना वाटत असते. केवळ वाटतच राहते असे नाही पण त्यातून आपण काही मार्ग काढू शकतो का ? राहण्यात, बोलण्यात, वागण्यात कोठे फरक करणे आवश्यक हे जाणून घ्यावे असे लोकांना वाटत असते व त्या दृष्टीकोनातून आयुर्वेद शास्त्रात काही आहे का ? अशी विचारणा साहजिकच होते असते. त्यादृष्टीने विचार करीत असताना मागच्या पिढीमधील लोक काय करीत होते असा विचार साहजिकच येतो. तेव्हा पिढ्यानुपिढ्या चालू असलेली शास्त्रीय आधार असलेली अशी परंपरा (Tradition) आपण टाकूनच दिली आहे असे लक्षात येते व ती परंपरा किती चांगली होती याबद्दलची माहिती (अगदी सामान्य स्वरूपात) आपण पाहू-
मूल जेव्हा - तेला पाण्याने वाढतात, म्हणजे नक्की

काय होत-यामध्ये अभ्यंग स्नान, विश्रांती व आहार यांचा बराच समावेश आहे.

अभ्यंग- हा बाह्य स्नानाचा प्रकार आहे.

अभ्यंग आचरेत नित्यम यामध्ये 'अंग' धातू हा गतिवाचक शब्द आहे त्याला 'अमि' हा उपसर्ग लावलेला आहे. याचा शब्दशः अर्थ काही गति निर्माण करणे. स्वास्थ्य रक्षणाकरिता तेल लावून गति निर्माण करावयची असते. त्यामुळे याठिकाणी खूप जोरात चोळणे (मर्दन) अपेक्षित नाही. दिनबऱ्या सांगत असताना प्रथम अभ्यंग त्यानंतर, व्यायाम, त्यानंतर मर्दन, त्यानंतर स्नान असे समजिले आहे. (व्यवहारात अभ्यंगस्नान हे नित्य नसून नैमित्तिक असते, अशी कल्पना असल्याचे दिसते.)

स्नेहन व मर्दन यामधील फरक व्यवहारात लक्षात घेऊनच केलेला असेल असे सांगता येत नाही. परंतु सर्वसामान्य लोकांना तेल लावताना ते प्रतिलोम (खालून वर) गतीने लावावे हे सांगणे अवश्य असते.

❁ २७२, नारायण पेठ, पुणे ४११ ०३० दूरध्वनी क्र.४५४९८९

बोटांच्या टोकापासून सुरवात करुन हृदयाकडे गति दिली पाहिजे. मर्दन ही कृति अनेकदा विशिष्ट अवयवांना कमजोरी असेल- स्थानवैगुण्य असेल तर शिरा स्नायुपेशी मर्म या सर्वांचा विचार करुन करावयाची असते. हा उपचारांचा चिकित्सेचा एक भाग आहे.

तेलामुळे त्वचा अधिक कार्यक्षम बनते व त्यामुळे आपणास खालील फायदे सहज मिळविता येतात-

१. त्वचा- वाताचे स्थान- स्पर्शेन्द्रिय आहे. यामध्ये संवेदनाक्षमत्व आहे- ते स्नेहनाने वाढते.
२. रसधातू व्यक्त होणारे स्थान आहे त्यामुळे शरीरातील थोडेसुध्दा होणारे फरक त्यावर चटकन लक्षात येतात. (Water balance and dehydration)
३. मेदोनहस्त्रोतसाचे साठा असण्याचे ठिकाण स्वेद हा त्याचा मलभाग तो त्वचेमार्फत टाकला जातो. (Acid base balance)
४. उत्सर्जन- श्वसनाला मदत - प्राणावायू घेणे इत्यादी
५. पोषण- बृहण- शोषण माध्यमातून

६. सर्व अवयवांचे बाह्य आघातापासून व बाह्य उष्णता, थंडी, वारा, यांपासून संरक्षण, म्हणजेच तपमान नियंत्रणाचे काम केले जाते.

लहान मुलांची शारिरीक क्षमता वाढविण्याकरिता याचा निश्चितच उपयोग होतो. त्याचा आहार घेऊन जास्त बृहण होण्याचे दृष्टीने त्वचेमार्फत स्नेहनाने त्याचे चांगले पोषण होते. वजन वाढण्यास मदत होते व शरीरातील सर्व अवयव कार्यक्षम होण्याच्या दृष्टीने चांगली मदत होते.

याच तत्वावर ज्यांना अन्न पचविता येत नाही पण पोषण बृहणाची गरज आहे, त्या सर्व लोकांना याचा फायदा घेता येतो. उदा.आजारातून उठलेले (Convalescent period) शस्त्रक्रमानंतरची धातूक्षयाची अवस्था, ओजोहीनत्व, सुतिका, वृद्ध, उपोषण करणारे इत्यादी. सर्वसाधारणपणे स्नेहनाकरिता तेल वापरतात. (म्हणजेच तिळाचे तेल असा अर्थ अभिप्रेत असतो.) तीळ हे त्वचेला हितकार आहेत. व्यवहारात नेहमी व ते तेल शक्य नसल्यास इतर तेलांचा उपयोग केला जातो. सामान्यपणे खोबरेल तेल, शेंगदाणा तेल, करडई, एरंडबी, बदाम, चंदन,

कार्डलिक्कर यांचा वापर सहज केला जातो. करंज, कडुनिंब, मोहरी, देवदार यांचा उपयोग प्रसंगाप्रमाणे केलेला असतो. तेल कोणते वापरावयाचे हे हवामानावर अवलंबून असते, हवामानातील विषमता जास्त असते तेथे दाट असणारे तेल (Viscosityचा जास्त) वापरले जाते. त्यामुळे उत्तरेकडे सरसुचे तेल, एरंडतेल याचा अधिक वापर आढळतो. दक्षिणेकडे हवामानातील फरक निराळे असल्याने पातळ असणारे खोबरेल तेल वापरले जाते. प्रांत त्यामधील हवामान व उपलब्धता यावर कोणते तेल वापरावयाचे हे ठरविले जाते. ज्या द्रव्यापासून तेल काढलेले असते, त्यांचे गुणधर्म लक्षात घेऊन तेलात बदल केला जातो.

स्नेहानंतर उष्णोदकाने आपोआपच स्वेदन होते व त्वचेवरील रोमरंध्रे अधिक कार्यक्षम होतात. साबणाने तेल धुवून काढू नये. गरम पाण्याने जेवढे जाईल तेवढे पुरेसे असते. साबण हा त्वचेचा शत्रु आहे हे विसरू नये.

स्नानानंतर मुले आपोआपच झोपतात. ती विश्रांती खूप फायदेशीर असते. मुलांना कमी झोप आहे. स्नानानंतर सुध्दा झोपत नाहीत. अशावेळी स्नेहनामध्ये किंवा स्नान घालण्याच्या पध्दतीमध्ये काही फरक करण्याची गरज आहे, हे लक्षात घ्यावे.

अभ्यंग व स्नान यापूर्वी कमीत कमी अर्धा तास आधी बालकाला दूध द्यावे व आंघोळीनंतर लगेच दूध पाजू नये.

स्नेहनामध्येच कानात तेल घालण्याची कृति येते. याबाबत लोकांच्यामध्ये खूप गैरसमज आहेत. कानात तेल घालू नका त्यामुळे काहीही फायदा होत नाही. उलट झाला तर त्रासच होतो. (अनेक मोठे रोग Meningitis इ.) असा समाज आहे. ही माहिती अर्धवट व चुकीच्या पध्दतीने दिली गेल्ली असते. त्यामुळे (अर्ध) शिक्षित लोकांचा बुध्दीभेद मात्र होतो.

बाह्यकर्ण व अभ्युतर कर्ण असे दोन भाग सर्वसाधारण माहिती असतात. बाह्यकर्ण यामध्ये काही मर्मस्थाने आहेत. त्याचा उपयोग चिकित्सेच्या दृष्टीने केला जातो. कर्णवेध- कान टोचणे हा एक सोळा संस्कारापैकी असून त्याचा उपयोग असतो इतकीच माहिती सध्या बघता येईल. त्याची सविस्तर माहिती चिकित्सा भागात येते.

अभ्युतर कान- श्रवणेंद्रिय यांच्या रचनेमुळे यांचा संबंध घसा व मेंदू यांच्याबरोबर लवकर येतो.

श्रवणेंद्रिय हे वाताचे स्थान आहे. त्यांचे कार्यही महत्वाचे आहे. त्याच्या आतील आवरण अत्यंत नाजूक आहे. आवाज व हवामान यांचा

त्यावर सतत परिणाम होत असतो. याठिकाणी ते नाजूक आवरण जपण्याच्या दृष्टीकोनातून स्नेहनाची तेल घालण्याची विशेष गरज असते. फक्त ते योग्य पध्दतीने करावे हे महत्वाचे आहे.

केवळ मान कलती करून तेल घालणे अपेक्षित नाही. एका कुशीवर झोपून कानाची पाळी थोडी उचलून त्याच्या बाजूने कोमट केलेले तेल घालणे व त्याच स्थितीमध्ये थोडा वेळ २ ते ५ मिनीटे थांबून राहणे महत्वाचे आहे. कानाच्या भोकात एकदम तेल सोडल्यास आत असलेल्या हवेस बाहेर जाण्यास जागा न मिळाल्यास कानाला दडा बसतो. (Airlock) अशा वेळी कान थोडा शेकला तर दडा निघतो व त्रास होत नाही.

तिळाचे तेल कानात घालण्यास उत्तम असते. त्यामुळे पाणी आतपर्यंत पोहोचू शकत नाही. तेल व पाणी एकत्र राहिल्यास (Culture Media) तयार होते व जंतू वाढविण्यास मदत होते. हे जरी खरे असले तरी लहान मुलांचे कान कापडाची सुरुळी करून त्याने टिपून घेतात त्यामुळे आत पाणी राहत नाही.

दुसरा एक आक्षेप असतो की, तेलामुळे धूळ आत जाते. वस्तुतः धूळ ही आत जातच असते. पण ती तेलामुळे तेथेच चिकटून राहते व कान स्वच्छ करण्यास सोपे जाते. कानामधून

आपोआपच एक स्त्राव-जाड असा- येता असतो. त्याला 'गुथ' असे म्हणतात. हा स्त्राव बाहेर येताना तेलाच्या आवरणामुळे कानाला इजा होत नाही व ते पापुद्रे काढण्यास मदत होते.

कानात तेल घालण्यामुळे श्रवणेद्रियांची क्षमता वाढते. त्यामुळे बाधिर्य येत नाही. सध्याच्या काळात ध्वनीप्रदुषणाबद्दल आपण पुष्कळ वाचतो, ऐकतो, अनुभवतो. त्याकरिता कानात नेहमी तेल घालणे हाच उत्तम उपाय आहे. कानाचे स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी लहान मुलांना दररोज एकदातरी कानात तेल घालावे. तसे पाहता सर्वच लोकांनी घालावे पण वेळेच्या अभावी आठवड्यातून एकदा तरी घालावे.

कानात तेल घालू नये असे काही कानाचे रोग आहेत. पण आपण त्यावेळी तज्ञ लोकांचा सल्ला घ्यावा.

अंजन :-

लहान मुलांच्या डोळ्यात काजळ घालणे याबद्दल पुष्कळ विरोधी मते आढळून येतात.

'सुखम् लघुनिरिक्षणम् चक्षुषा दृढदर्शनम् नेत्ररोगेभ्यः सुरक्षाच' असे अंजन (काजळ) याचे गुण दिले आहेत.

लहान पदार्थ सहज पाहता येतात. दृष्टी बळकट होते व डोळ्याच्या रोगांपासून संरक्षण होते.

असे शास्त्रात सांगितले आहे. ज्या द्रव्यापासून काजळ बनविलेले असेल त्या द्रव्याचे गुणधर्म आपल्याला मिळतात. सर्वसाधारणपणे कापूर वापरला जातो. कापूर हा उत्तम नेत्र्य म्हणून आहे. काशाच्या वाटीवर काजळ धरतात. दररोज ताजे धरलेले काजळ सकाळी व संध्याकाळी असे दोन वेळा घालावे. सोने, चांदी, तांबे या धातूच्या भांड्यावर देखील काजळ धरतात. त्या त्या धातूचे गुणधर्म त्यामध्ये अपेक्षित असतात. दारुहळद रसांजन हे टिकाऊ स्वरूपाचे अंजन म्हणून वापरतात. डोळ्याच्या नाकाकडच्या टोकापासून सुरवात करून पुन्हा तेथपर्यंत बोट आणले जाते.

सुरमा काडीने घालतात. त्याचा विशेष उपयोग पापण्याकरिता आहे. सोन्याची, चांदीची तांब्याची अतिशय गुळगुळीत अशी सळई बोटभर लांबीची असते. सुरमा हे खनिजद्रव्य असून त्याचे अतिशय मऊ चूर्ण असते. त्यामध्ये ही सळई बुडवून घेतात व खालच्या पापणीवर ठेवून वरची पापणी मिटवितात व सळई हलकेच काढून घेतात. सौंदर्य प्रसाधनामध्ये सुरमा जास्त प्रमाणात वापरला जातो. डोळे मोठे दिसतात.

लहान मुलांच्या संदर्भात काजळ-अंजन हेच महत्वाचे असून त्यामुळे दृष्टी चांगली राहते.

मुलांची स्मरणशक्ती, बुद्धी वाढविण्याकरिता काही सिध्दधृते दिलेली आहेत. ती साधारण १५ दिवसानंतर मधाबरोबर द्यावयाची असतात त्याची मात्रा मुलांची पचनशक्ती लक्षात घेऊन द्यावयाची असते. साधारण १० थेंबापासून सुरवात करावयाची असते व हळूहळू ही मात्रा वाढविली जाते. मुलांना सर्व दात येईपर्यंत हे सिध्दकल्प दिल्यास त्याचा चांगला उपयोग दिसून येतो.

अभयाधृत, कल्याणकधृत, मेध्य रसायन, संवर्धनधृत, ब्रम्हीधृत यासारखे कल्प आहेत. देशकालाप्रमाणे औषधामध्ये फरक करून आपण सिध्दधृत बनवू शकतो. तो 'धृत' हे उत्तम रसायन आहे.

याशिवाय-पंचामृत, सुवर्णसिध्दजल असे कल्प मुलांना ४ महिन्यापासून दिल्यास त्यांची सर्वांगीण वाढ चांगली होती.

मुलांच्या संदर्भात टाळू भरणे, बोचणे, शेकणे, काजळ घालणे या कृती केल्या नाहीत तर मुले वाढावयाची थांबतात असे नाही पण ती चांगल्या तऱ्हेने वाढतात. सृष्टी होण्यास मदत होते.

रोगप्रतिबंधक इलाज जेवढ्या काळजीपूर्वक करण्याच्या सूचना असतात. तशाच किंबहुना जास्तच काळजीपूर्वक या कृती केल्यामुळे फायदा होईल.

रोगप्रतिबंधक औषधे, लसीकरण, इत्यादी घेतल्याने असे रोग होतच नाहीत, असे सांगता येत नाही. तद्वतच या कृती केल्याने रोग होणारच नाहीत असे सांगितलेले नाही. फक्त झाल्यास त्याची

तीव्रता कमी असेल. या परंपरेला Preventive Measures असे इंग्रजीत नामाभिधान दिले तर जनमानसावर याचा चांगला परिणाम होईल व या कृती अंमलता आणल्या जातील. कोणतीही कृती अशास्त्रीय पध्दतीने (चुकीच्या पध्दतीने) केली तर ती कृती अपेक्षित परिणाम कसे देऊ शकेल याचा नेहमीच विचार होणे आवश्यक आहे.

कातकरी विकासाचा नवा अध्याय वीटभट्टी प्रयोगातील फलित

✿ डॉ. गोविंद गारे,

१. वीटभट्टी योजनेचा प्रारंभ :-

सन १९९४-९५ साली एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणू अंतर्गत शांती सेवा मंडळ, मनोर या संस्थेमार्फत होलोलि व टाकवाल येथील ११ आदिवासी कातकरी कुटुंबासाठी प्रथम वीटभट्टी योजना राबविण्यात आली. सदर योजनेतून लाभार्थी प्रत्येक कुटुंबाला सुमारे रु.१५,०००/- ते रु.२०,०००/- एवढा फायदा झाला. या वीटभट्टी योजनेतून झालेला फायदा बघून इतर आदिवासी कातकरी सुध्दा या योजनेत सामील होण्यास उत्सुक झाले व त्यानुसार २६ आदिवासी कातकरी कुटुंबे सन १९९५-९६ च्या वीटभट्टी योजनेत सामील झाली.

लाभार्थ्यांनी पूर्वी घेतलेले कर्ज त्यांच्या मालकांना परत करायचे होते. म्हणून संबंधित संस्थेने मालकांना पत्र लिहून लाभार्थ्यांनी घेतलेले कर्ज प्रत्यक्ष लाभार्थी समोर मालकांना परत करण्यात आले व परत फेडीचे पैसे लाभार्थ्यांच्या पुढील हिशोबावर टाकले.

२. वीटभट्टी योजना राबविण्यातील अडचणी:-

वीटभट्टी व्यवसायासाठी जास्त मोकळ्या जागेची आवश्यकता असते. तसेच या धंद्यासाठी उपयुक्त माती व पाण्याची उपलब्धता भरपूर असावी लागते. त्यासाठी हालोली सातवीपाडा येथील श्री.पांडुरंग सातवी व श्री.हरिचंद्र सातवी यांची नदी जवळील जमीन ७ महिन्यांच्या भाडेपट्टीने घेण्यात आली. परंतु त्या जागेवर जुन्या लाभार्थ्यांबरोबर २६ नवीन लाभार्थ्यांची संख्या वाढल्यामुळे जागा अपूरी पडू लागली. म्हणून परत त्याच मालकांकडून त्याच ठिकाणी दुसरी जागा भाड्याने घेतली. यावेळी इतर वीटभट्टी मालक सुध्दा त्या जागेवर आल्यामुळे जमीन व मातीच्या किंमतीत चढा-ओढ निर्माण झाली. त्यामुळे प्रकल्पाच्या प्रस्तावापेक्षा जास्त भाड्याने जमीन व माती विकत घ्यावी लागली. जमिनीसाठी रु.७५००/- भाडे द्यावे लागले व माती रु.३५,०००/- नी विकत घ्यावी लागली.

✿ सचिव, आदिवासी विकास प्रतिष्ठान, पुणे

३. परवानग्या व कागदपत्रे पूर्तता

वीटभट्टी व्यवसाय सुरु करण्याअगोदर या व्यवसायासाठी लागणाऱ्या कागदपत्रांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. या व्यवसायाच्या ठिकाणाचे एन.ए.करण्यास व माती उत्खनन करण्यासाठी 'माती उत्खनन दाखले' मिळविण्यास नेहमी प्रमाणेच फार अडचणी आल्या. हे ठिकाण वांद्री प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्राजवळ असल्यामुळे वांद्री प्रकल्पाचा 'ना हरकत दाखला' मिळविणे जरूरीचे होते. त्यासाठी वांद्री प्रकल्प व सूर्या प्रकल्पाच्या कार्यालयात बऱ्याच फेऱ्या माराव्या लागल्या. वरील दाखले लवकर मिळावे म्हणून संबंधित अधिकाऱ्यांना अर्ज व योजनेविषयी माहिती वेळेवर दिली होती. तरी देखील दाखले उशिरा मिळाले. ही योजना शासनाचीच असून देखील शासनाच्या इतर विभागाच्या कार्यालयाने दिरंगाई करावी, ही खेदाची बाब होती.

४. तुसाच्या खर्चातील वाढ

वीटभट्टी व्यवसायासाठी तुस अत्यंत महत्वाचा असतो. हंगामाच्या सुरवातीपासूनच तुसाची टंचाई निर्माण झाल्यामुळे तुसाचा भाव वाढला. सन १९९४-९५ च्या वीटभट्टी योजनेसाठी प्रती ट्रक तुस रु.२०००/- ने खरेदी

केली होती. परंतु सन १९९५-९६ च्या वीटभट्टी योजनेसाठी प्रती ट्रक रु.१२०००/- ने खरेदी करावा लागला. त्यामुळे मटेरियल खर्चामध्ये वाढ झाली. त्याचा परिणाम वीटांच्या उत्पादन खर्चात (Cost of Production) वाढ झाली. सन १९९४-९५ वीटभट्टी योजनेत उत्पादन खर्च प्रती वीटास (कट साईज) ०.४४ पैसे इतका होता. म्हणजेच वीटांचा उत्पादन खर्च एक वर्षात २७.२७ टक्क्यांनी वाढला. ही बाब नमूद करण्यासारखी आहे.

५. कातकरी कुटुंबाची तत्कालीन स्थिती

या वीटभट्टी व्यवसायात हालोली कातकरीपाडा व टाकवाल कातकरीपाडा या दोन पाड्यापैकी टाकवाल कातकरी पाड्यांच्या व्यवसायाने चांगला प्रतिसाद दिला नाही. विटा पाडणाऱ्यापैकी टाकवालचे ४/५ लाभाऱ्यांमध्ये विटा पाडण्याचे प्रमाण कमी होते. ह्या लाभाऱ्यांमध्ये दारु पिण्याचे प्रमाण जास्त होते. खर्ची घेतल्यानंतर घरी आल्यावर हे कामगार एक दोन दिवस घरीच राहत होते. ह्या लाभाऱ्यांमध्ये आजारी पडण्याचे प्रमाण ही जास्त होते. त्यामुळे हे लाभार्थी आठवड्यातून दोन तीन दिवस वाया घालवत असत. एक दोन लाभार्थी होळीच्या सणानंतर पूर्ण कुटुंबासह पळून गेले. तर काही

कुटुंबे नातेवाईकांचे मयत झाल्यामुळे मयताचे दिवस कार्य होईपर्यंत जवळ जवळ सात आठ दिवस वीटभट्टीवर कामाला आले नाहीत. त्यामुळे टाकवालच्या लाभार्थ्यांचे वीटा बनविण्याचे प्रमाण कमी झालेले दिसते.

७. वीटांचे उत्पादन

२६ कातकरी आदिवासी लाभार्थ्यांपैकी २० लाभार्थ्यांनी विटा पाडण्याचे काम केले व ६ लाभार्थ्यांनी वरकाम केले. एकूण ८,१६,००० विटा तयार केल्या.

विटा पाडणाऱ्यांपैकी श्री.मधु देऊ मुकणे यांनी शेवटपर्यंत विटभट्टी रचण्याचे काम केले. विटांचे एकूण उत्पादन ८,१६,००० झाले. त्यापैकी ६,३९,७५० विटा कटसाईज व १,७६,२५० विटा फुलसाईज तयार केल्या. विटा पाडणाऱ्यांपैकी हालोली येथील लाभार्थी व टाकवाल येथील लाभार्थी यांच्या कामाबाबत तुलनात्मक दृष्ट्या पाहिले असता बराच फरक जाणवतो. त्यापैकी कटसाईज २,३८,००० व फुलसाईज ८१,७५० विटा होत्या. तर टाकवाल येथील विटा पाडणाऱ्या सात लाभार्थ्यांनी एकूण ४,९६,२५० विटा तयार केल्या आहेत. त्यापैकी कटसाईज ४,०१,७५० व फुलसाईज ९४,५०० विटा होत्या. त्यांची सरासरी पाहिली असता हालोली येथील

प्रत्येक लाभार्थींनी सरासरी १,०६,५८३ विटा तयार केल्या व टाकवाल येथील प्रत्येक लाभार्थींनी सरासरी फक्त ७०,८९२ विटा तयार केल्या. यावरून लक्षात येते की, टाकवाल येथील प्रत्येक लाभार्थींनी, हालोली येथील लाभार्थ्यांच्या तुलनेत ३३ टक्के विटा कमी तयार केल्या होत्या.

८. अपेक्षित विक्री

कट साईज विटांचे एकूण उत्पादन ६,३९,७५० झाले होते. त्यातून ५ टक्के मोडतोड (३१,९८७) विटा वजा जाता, विक्रीसाठी ६,०७,७६३ राहिल्या. कटसाईज विटा विक्रीतून (प्रति हजारी रु.७१५/- च्याभावाने) रु.४,३४,५५०/- प्राप्त झाले.

फुलसाईज विटांचे एकूण उत्पादन १,७६,२५० झाले. त्यातून ५ टक्के मोडतोड (८,८१२) विटा वजा जाता विक्रीसाठी १,६७,४३८ राहिल्या. फुलसाईज विटा विक्रीतून (प्रति हजारी रु.९००/- च्या भावाने) रु.१,५०,६९४/- प्राप्त झाले.

९. खर्च

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणू यांचेकडून एकूण रु.२,०८,०००/- (रुपये दोन लाख आठ हजार फक्त) एवढी रक्कम अनुदान मिळाली होती. नंतर शांती सेवा मंडळ या संस्थेने

रु.२,७९,५००/- कर्जाच्या रुपात व्यवसायात गुंतविले होते. या व्यवसायाचा एकूण खर्च

खालीलप्रमाणे झाला.

	रुपये	रुपये
(अ) स्थायी खर्च	११,१५६.००	
	(-)	
वजा घसारा	२,७३८.००	८,४१७.३०
(ब) फिरते भांडवल (अस्थायी खर्च) :		
१. मटेरिअल खर्च	२,७९,०८५.९१	
२. इतर खर्च	२८,३९६.५४	
३. मजुरी खर्च	१,६३,०२४.४०	४,७०,५०६.६५
		४,७८,९२३.९५
१०. फायदा (नफा) :-		
एकूण विक्रीतून उत्पन्न	५,८५,२४४.००
	(-)	
वजा एकूण खर्च	४,७८,९२३.९५
रोख रक्कम	१,०६,३२०.०५
	(+)	
अधिक स्थायी भांडवल	११,१५६.००
लाभार्थ्यांचा फायदा	१,१७,४७६.०५
	(-)	
वजा लाभार्थ्यांना वाटण्यात येणारा फायदा	१,००,०००.००
शिल्लक रक्कम	१७,४७६.०५
पुढील व्यवसायासाठी गुंतवणूक	
लाभार्थ्यांच्या फायद्यातून शिल्लक रक्कम	
रोख रक्कम	६,३२०.०५	
स्थायी भांडवलातून	११,१५६.००	१७,४७६.०५
	(+)	
अधिक अनुदान रक्कम		२,०८,०००.००
		२,२५,४७६.०५

११. वीटभट्टी व्यवसायाचा लाभार्थ्यांवर आर्थिक व सामाजिक परिणाम हालोली, कातकरीपाडा येथील व टाकवाल

येथील कातकरी आदिवासी लोक स्थानिक धंदा नसल्यामुळे संपूर्ण कुटुंबासहित गांव सोडून बाहेर गांवी वीटभट्टीवर काम करण्यासाठी जातात.

स्थलांतरामुळे, त्यांची सर्व मुले शिक्षणापासून वंचित राहतात. परंतु सन १९९४-९५ पासून हालोली कातकरीपाडा येथील कातकरी आदिवासींसाठी वीटभट्टी व्यवसाय सुरु करण्यात आल्यामुळे त्यांना स्थानिक धंदा उपलब्ध होऊन त्यांची १० मुले शाळेत जावू लागली व इतर मुले संस्थेने सुरु केलेल्या भोंगा शाळेत शिकू लागली. तसेच लाभार्थ्यांसाठी प्रौढ शिक्षण सुरु केले.

हालोली येथे सुरु करण्यात आलेल्या वीटभट्टी व्यवसायातून कातकरी आदिवासी लाभार्थ्यांना बराच फायदा झाला. त्याचा परिणाम इतर कातकरी आदिवासींवर झाला व त्यांनी सुध्दा या योजनेत सामील होण्याचे ठरविले. त्यामुळे सन १९९५-९६ वीटभट्टी योजनेतून जुन्या लाभार्थ्यांबरोबर २६ नवीन कातकरी आदिवासी लाभार्थी सामील झाले व सन १९९६-९७ वीटभट्टी योजनेत नवीन कातकरी आदिवासी लाभार्थ्यांनी सामील होण्याची इच्छा दर्शविली होती. अशाप्रकारे कातकरी आदिवासींमध्ये हळूहळू सुधारणा होत आहे व ते शेट लोकांकडील वेठबिगारीच्या दुष्टचक्रातून मोकळे होत आहेत.

वीटभट्टी व्यवसायातून प्रत्येक लाभार्थ्याला मजुरीतून ७ महिन्यांच्या कालावधीत सरासरी रु.३,०००/- ते ६,०००/- मिळाले व फायद्यातून

प्रत्येकी सरासरी रु.२,५००/- ते रु.५,०००/- मिळाले. प्रत्येक लाभार्थ्याला एकूण आर्थिक फायदा रु.५,५००/- ते रु.,११,०००/- मिळाला. त्यामुळे आदिवासी कातकरी हा खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी बनला. प्रत्येक लाभार्थ्यांनी बँकेत बचत खाते उघडले आहे व त्या खात्यात त्यांच्या फायद्याची रक्कम जमा केली आहे. पूर्वी हेच कातकरी शेट लोकांच्या वीटभट्टीवर कामाला जात असत. तेव्हा भरपूर कष्ट करून सुध्दा त्यांनी घेतलेले कर्ज परतफेड होत नव्हते. पावसाळ्यात घरी येताना परत कर्ज घ्यावे लागत असे. त्यामुळे गरीब शेतकरी वर्षानुवर्षे या दुष्टचक्रात अडकला जात होता.

आदिवासी विकास विभागाने कातकरी आदिवासींसाठी सुरु केलेल्या वीटभट्टी व्यवसायामुळे त्यांची शेट सावकरांच्या गुलामगिरीतून सुटका झाली आहे. ते स्वावलंबी बनले आहेत. त्यांना आता दुसऱ्या कडून कर्ज घेण्याची गरज नाही. किंबहुना त्यांच्या स्वतःच्या फायद्यातून त्यांच्या इतर आदिवासी बांधवांना कर्ज देऊन त्यांना पुढील व्यवसायात सहभागी करू शकतात. त्यातून वीटभट्टी लाभार्थ्यांनी सहकारी वीटभट्टी संस्था स्थापन करण्याचे ठरविले आहे. शासनाने या कामी सहकार्य करावे व कातकाऱ्यांना कर्ज बाजारातून मुक्त करावे ही अपेक्षा आहे.

आदिवासींचे स्थलांतर टळले

♣ श्री.निरंजन राऊत

प्रास्ताविक

गरीबी, अशिक्षितपणा, अंधश्रध्दा अशा अनेक गोष्टींनी आदिवासी बांधव पिडलेले असतात. पोटापाण्यासाठी जून ते ऑक्टोबर हे महिने वगळता आदिवासींना बायकापोरांसह नागरी भागात स्थलांतर करावे लागते. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या शेतीचा विकास करता येत नाही. तसेच त्यांनी मुले शिक्षणापासून वंचित राहतात आणि दारिद्र्याचा हा गाडा पिढ्यानपिढ्या चालूच राहतो.

या सर्व गोष्टींचा शासनाने गांभिर्याने विचार करून आदिवासींसाठी अनेक योजना आखल्या आणि त्यांचे मूर्त स्वरूप प्रत्यक्ष यशात प्रकट झाले. त्याची ही गोष्ट.

हे फार काही स्वप्नरंजन नाही किंवा काल्पनिक गोष्टही नाही. ठाणे जिल्हयातील जव्हार तालुक्यातील खरोंडा गांवातर्गत येणाऱ्या हेदीचा पाडा या गांवाची ही सत्यकथा आहे. या गांवात राहणारा ढवळू लक्ष्मण महाले हा एक गरीब आदिवासी तरुण पोटापाण्यानिमित्त दरवर्षी

स्थलांतर करीत असे. परंतू १९९४ नंतर जेव्हा तो स्वतःची शेती करू लागला त्यानंतर त्याने स्थलांतर कधीही केले नाही. १९९३ साली महाराष्ट्र शासनाच्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या आर्थिक सहकार्याने आणि पुण्यातील बायफ या संस्थेच्या तांत्रिक सल्ल्याने जव्हार भागात आंबावडी हा विशेष कार्यक्रम सुरु केला. स्वतःच्या मालकीची केवळ एक एकर जमीन असल्याने व एकूणच निरुत्साहामुळे ढवळूने सुरवातीला या कार्यक्रमात सहभागी होण्यास निरुत्साह दाखविला. परंतू १९९४ साली त्याने ४० आंबे आणि ८०० वनीकरण रोपांची लागवड केली. आंतरपिक म्हणून नागली, भाजीपाला आणि भात यांचीही त्याने लागवड केली. पहिल्याच वर्षी त्याच्या असे लक्षात आले की, शहरात काबाडकष्ट करून तसेच इतर अनेक समस्यांना तोंड देऊन मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा स्वतःच्या जमिनीत काबाडकष्ट करून जास्त उत्पन्न मिळते. त्यामुळे त्याला अधिक उत्साह आला आणि त्याने पुढील

♣ माहिती अधिकारी, ठाणे विभाग, ठाणे

वर्षी गांवातील दुसऱ्या एका शेतकऱ्यांची जमीन भाडेपट्टीवर घेऊन तेथे कलिंगडाची लागवड केली. त्यात त्याला १५,०००/- रुपये उत्पन्न मिळाले. त्यानंतर त्याने आंबा कलम करण्याचे प्रशिक्षण घेतले व पुढील हंगामात २०० कलमे बांधून त्याने ती विकली. त्यातून त्याला ३,६०० रु. मिळाले. एकीकडे भाजीपाला लागवडही सुरुच ठेवली. गेल्या हंगामात भात, नागली, वरई यातून त्याला ६०००/- रुपये तर भाजीपाला लागवडीतून रु. ५०००/- रुपये तर कलिंगडापासून २००००/- रुपये ३१६० आंबा कलमे विकून ६३,२००/- रुपये आणि १९९४ साली लागवड केलेल्या आंब्यांना आलेल्या फळापासून २५००/- रुपये असे एकूण त्याला जवळपास लाखभर रुपये मिळाले. दरवर्षी त्याच्या उत्पन्नात कलेकलेने वाढ होत आहे आणि आता ढवळू दरवर्षी १ लाख रुपयाहून अधिक उत्पन्न मिळवू लागला आहे.

एक हजार आदिवासी शेतकरी सहभागी

ढवळूचा आदर्श घेऊन जव्हार परिसरातील एकू १ हजार आदिवासी शेतकऱ्यांनी या वाडी प्रकल्पाचा लाभ घेऊन ते आज लक्षाधीश होणाऱ्या मार्गावर आहेत. रामत्या सोनज्या भुसारा, ढवळू महादू भुसारा, बाळू सोनजा भुसारा, मधु जानू

महाले, दशरथ पांडू महाले, लक्ष्मण भुसारा अशा १००० शेतकऱ्यांनी आज आपल्या जमीनीवर हापूस, केशर, राजापूरी अशा कलमी आंब्याची लागवड केली आहे. कलिंगड, विविध प्रकारचा भाजीपाला, पपई, भात-नागली इत्यादी तृणधान्य यांची हुकमी पिके हे शेतकरी आता घेऊ लागले आहेत. भूतपूर्व आदिवासी प्रकल्प अधिकारी आणि सांगली जिल्हा परिषदेचे विद्यमान मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. सुरेंद्रकुमार बागडे यांनी या भागात शंभराहून अधिक सिमेंटचे पक्के बंधारे बांधल्यामुळे तसेच मोटरपंप, टीलर इत्यादी शेतीची अवजारे या भागात उपलब्ध करून दिल्यामुळे येथील शेतकऱ्यांना आता शेती करणे अत्यंत सुलभ होत आहे.

विक्रीची व्यवस्था होणे आवश्यक

एक हजार शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनीवर सरासरी ४० आंब्याची कलमे लावल्यामुळे या भागात ४० हजार आंब्याचे वृक्ष काही काळाने बहरतील. या वृक्षांना येणाऱ्या आम्रफळांच्या विक्रीचा प्रश्न साहजिकच येत्या काही वर्षात निर्माण होण्याची शक्यता आहे. आदिवासींना त्यांच्या कष्टाचा योग्य मोबदला मिळण्याच्या दृष्टीने भविष्यात विक्रीची व्यवस्था होणे आवश्यक आहे,

असे मत जव्हारचे आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी श्री.शिवाजीराव दूधवाडकर यांनी व्यक्त केले आहे. त्यादृष्टीने ते प्रयत्नही करीत आहेत.

या सगळ्या प्रक्रियेतून जव्हार मधील १ हजार आदिवासी कुटुंबाचे स्थलांतर टळले आहे. त्यांची मुले आज शिक्षण घेत आहेत. कालांतराने

या भागात विपुल फलसंपदा निर्माण होणार आहे. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर ५० वर्षांनी का होईना, परंतु जव्हार भागातील आदिवासी बांधव पैशाने आणि शिक्षणाने समृद्ध होत आहेत, ही मोठी समाधानाची गोष्ट आहे.

सुरगाणा तालुक्यात सामुदायिक विवाह संपन्न

♣ श्री.शां.तु.खांडेकर

विवाह हा मानवी जीवनातील सुखाचा, आनंदाचा क्षण, दोन मनाचं मधुन मिलन घडवून आणणारा तसेच सभ्यता व संस्कृती यांचे 'शुभमंगल' घडवून आणणारा क्षण खऱ्या अर्थाने साकार केलाय, नाशिक जिल्हयांतील आदिवासींनी.

सुरगाणा तालुक्यातील म्हैसखडक, मालगव्हाण आणि गोपाळपूर येथे २५० आदिवासींचे सामुदायिक विवाह, तसेच अलंगून, कोठुळा, सोनगीर, भोरमाळ, हतरुंडी व इतर गांवातील आदिवासींचे १२७६ सामुदायिक विवाह उत्साहात संपन्न झाले. हा विवाह समारंभ आदिवासी विकास आयुक्तालय, सुरगाणा येथील स्नेहबंधन शिक्षण संस्था व आदर्श समता शिक्षण प्रसारक मंडळ, अलंगून यांच्यातर्फे आयोजित करण्यात आला होता. त्यापैकी मालगव्हाण येथे २००, म्हैसखडक येथे ११५, गोपाळपूर येथे ५०, अलंगून-९३, कोठुळा ५९, सोनगीर-३८, भोरमाळ-५५, सुरगाणा-२१ इत्यादी व इतर गांवातील आदिवासी जोडप्यांचे सामुदायिक विवाह करण्यात आले.

सदरचा कार्यक्रम हा तालुक्यातील स्नेहबंधन आदिवासी शिक्षण संस्था, प्रतापगड व आदर्श समता शिक्षण प्रसारक मंडळ, अलंगून यांच्यातर्फे करण्यात आला होता. या कार्यक्रमासाठी ३५० सामुदायिक विवाहासाठी रु.३,२५,०००/- व १२७६ जोडप्यांसाठी रु.३,८२,०००/- चे आर्थिक सहाय्य आदिवासी जोडप्यांचे सामुदायिक विवाहास अर्थसहाय्य देणेबाबतची न्युक्लिअस बजेट योजनांतर्गत सन १९९८-९९ करिता प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, कळवण, जि.नाशिक यांनी उपलब्ध करून दिले.

आदिवासी हा सतत प्रगतीच्या प्रवाहापासून दूर राहिलेला, डोंगरदऱ्यात वसलेला, मोकळं आकाश आणि जमीन हेच आपलं जग मानणारा, शहरीकरणाच्या लखलखाटापासून सदैव दूर राहिल्यामुळे काहीसा वंचित, उपेक्षित देखील. सुधारणांचं वारं आदिवासी गांवांमध्ये फारस वाहत नाही. निसर्गाच्या कृपेवर असलेली शेती करणाऱ्या आदिवासींच्या माथी गरीबीचा टिळा सदैव लागलेला. त्यामुळे विवाह करणे त्यांना आर्थिक

♣ प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, कळवण, जि.नाशिक

दृष्ट्या फारसे मुलगा-मुलगी वयात आल्यानंतर त्यांचा साखरपुडा केला जातो. त्याला 'पेन' असं म्हणतात. हा विधी गांवच्या पंचासमोर गुळ वाटून केला जातो. आणि त्यानंतर आदिवासी पती-पत्नी प्रमाणे एकत्र राहायला सुरवात करतात. मुलं होतात. आयुष्यात कधी तरी सवडीने विवाह करतात. त्यावेळी त्यांची मुलेही लग्नाची असतात. अशा सामुदायिक विवाहात मुलगा, बाप आणि आजोबा यांचा विवाह एकाचवेळी होतो. सुरणाणा येथील आदिवासी विवाहात हाच प्रकार होता.

पाहुणे स्थानापन्न होताच विवाहोत्सुक जोडप्यांना एकेका ओळीत भल्या मोठ्या प्रमाणात बसविण्यात आलेले होते. वधु-वरांची संख्या बरीच असल्याने गांववार जोडप्यांची बसण्याची संयोजनकांनी व्यवस्था केलेली होती. विवाहसमयी भटजींनी मंत्रोच्चार म्हणण्यास सुरवात केली. तेव्हा विवाह मंडपात लाल, हिरव्या, पिवळ्या, निळ्या रंगाची पखरण झाली. बहुतेक वधुंनी आयुष्यातल्या आनंदाच्या क्षणी आपआपल्या ऐपतीप्रमाणे विवाह प्रसंगासाठी सुंदर-सुंदर साड्या परिधान केल्या होत्या. परंतू त्याचबरोबर देखणी बाशिंगही लाल, पिवळ्या आणि गुलाबी रंगाची बाशिंगेही वधु-वरांनी बांधलेली होती. सोबत रुईच्या फुलांच्या हातभार

लांब अशा मुंडावळ्या वरांच्या खांद्यावर रंगीबेरंगी शाली व त्यांच्यावर प्रकाश शिंपणाऱ्या मंडपभर नाविऱ्याच्या झालरी लावल्या आहेत, असे वाटू लागलं. विवाहास उभे असलेले आदिवासी जोडपी वधू-वर होते. परंतू नियोजित वधु-वर नव्हते. कित्येकांचा संसार सुरु होऊन ५-१० वर्षांचा वा त्यापेक्षा अधिक कालावधी लोटला होता. त्यामुळे अनेक वधूंच्या मांडीवर बाळं होती. मधुनच मुंडावळ्याचा गुंता बाजूला करुन त्या बाळाला पाजत होत्या. तर काही बाळं आपल्या आई-वडिलांनी 'हे' काय कपाळाला बांधलयं? म्हणून सारखे मुंडावळ्या ओढत होती. या मालगव्हाणाच्या लग्नमंडपात आलेली वधू विवाह समारंभास आवकाश असताना थोड्या वेळापूर्वी बाळंतीण झाली म्हणून तिला विवाह समारंभास उपस्थित राहता आले नाही. सुरगाणा तालुक्यातील सातबाभळ, डोल्हारा, जामलेमाळ, उंबरविहीर, दुर्गापूर, प्रतापगड, चुली, तळपाडा, कोंद्री, वडमाळ, सूर्यगड, बुबळी, टोपलपाडा, वावरपाडा, पातळी, भिंतहार, रोंगाने, बेडसे, बान्हे, ठाणगांव येथून वधू-वर आले होते. तर गोपाळधुम, बाळू सूर्यवंशी, मन्साराम पवार, बी.के. चव्हाण, भावंडू चौधरी, पांडुरंग खांडवे, अमृता महाले,

आ.हरिचंद्र चव्हाण, जिल्हा परिषद पंचायत समितीच्या सभापती सौ.कलावती चव्हाण यांनी परिश्रम घेतले. तर अलंगुन येथील सामुदायिक विवाहाच्या कार्यक्रमास श्री.जे.पी.गावीत, भिका राऊत, पांडुरंग भोये, चिंतामण गावीत, रामजी गावीत, काशिराम गायकवाड व इतर कार्यकर्त्यांनी विवाह सोहळा पार पाडण्यासाठी परिश्रम घेतले.

हुंडा, मानधन, देणी-घेणी, समारंभ, रोषणाई व विवाह समारंभाला येऊन चिकटणाऱ्या सर्व गोष्टी दूर ठेवून जोडप्यांना संसारोपयागी भांडी वाटप करण्यात आली. एक सार्थ सुटसुटीत आणि विवाह समारंभातील 'मांगल्या टिकविण्यात हा आदिवासी सोहळा म्हणजे भारतीय संस्कृतीच्या सृजनशील संकल्पनेने साकार झालेले एक सुंदर स्वप्नच.'

सदरच्या लेखासाठी श्री.मो.तु.शिंदे, नियोजन अधिकारी यांनी स्वतः जातीने लक्ष देऊन आयोजन व परिश्रम घेऊन न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत तरतूदीमधून सदर योजना यशस्वी करण्यास मदत केली आहे.

प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना

❁ श्री.सुनिल तुलारामजी भुसारी

आदिवासींच्या समस्या व विकास

महाराष्ट्रात आदिवासी समाज अति दुर्गम भागामध्ये विखुरलेला आहे. आदिवासी विभागाचे भौगोलिक वर्गीकरण तीन विभागात विभाजित केले आहे. अ) सह्याद्री विभाग, ब) सातपुडा विभाग, ३) गोंडवन विभाग. अनुक्रमे जमातीची संख्या अंदाजे सह्याद्री २.८ लाख, सातपुडा २१.५७ लाख, गोंडवन ५.१० लाख एवढी आहे. वारली, कातकरी, ठाकूर, भिल्ल, महादेव/मल्हार कोळी - गोंड, परधान, कोलाम, माडिया, कोरकू या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. आदिवासींच्या समस्या म्हणजेच त्यांच्या विकासात अडसर होणाऱ्या बाबी म्हणजे अंधश्रध्दा, धर्मांतर, शोषण, सामाजिक रुढीची अवहेलना इ.होत. त्यांचा थोडा उहापोह करण्याचा हा प्रयत्न होता.

अंधश्रध्दा

आदिम मानव पूर्वीपासून जंगलात, पहाडात राहून कंदमुळे खाऊन उदरनिर्वाह करायचा. प्रकृती बिघडल्यास वनस्पतीचा औषध

म्हणून उपचार करायचा. तसेच अंधश्रध्दा निर्माण होण्यास वैदिक काळापासून मानव देवदेवतांवर विश्वास ठेवून अंगारा धुपारा करायचा. ते आजतागायत आहेतच. शामन व शामनवाद, शामन म्हणजे मध्यस्थ देव किंवा मृतात्म्याचा संचार होतो आणि रोगनिवारणीचे किंवा संकटाचे निवारण करतो तो हाच शामन. कारण रोग देवतांचे कोपामुळे होतात, अशी भावना आहे. पेझर ह्या तज्ञांचे मते पांढरी जादू व काळी जादू असे प्रकार आहेत. पैकी पांढरी जादू म्हणजे तारक, संरक्षक आणि काळी जादू म्हणजे मारक. या जादूंच्या प्रभावाने किंवा देवतांच्या कोपामुळेच मनुष्य आजारी पडतो. ही अंधश्रध्दा प्रामुख्याने आदिवासीमध्ये आहे व ती अंधश्रध्दा नष्ट होणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या पाड्या-पाड्यावर जाऊन ख्रिश्चन मिशन व तत्सम संस्थांनी त्यांच्या अंधश्रध्देचा भोळेपणाचा, साधेपणाचा फायदा घेऊन धर्मांतर करण्यास प्रवृत्त केल्याचे आढळते. दवाखाने शाळा निर्माण करून सेवेच्या बुरख्याखाली फुटिरतेचे बीज पेरले गेले.

❁ शिक्षक, शासकीय आश्रमशाळा, चंदनखेडा, ता.भद्रावती, जि.चंद्रपूर

व्यापारी, सावकार, ठेकेदार यांनी आदिवासींच्या अज्ञानाचा व भोळेपणाचा फायदा घेऊन लबाडीने फसवणूक केल्याचे दिसते. शासनाची व्यवस्था, सुसंस्कृत समाजाचा अभाव यामुळे मागासलेपणा कमी झाला नाही. जंगलविषयक धोरण, शेतजमिनीचा अभाव, भाषेचा अलगपणा यामुळे समस्या वाढविण्यास कारणीभूत ठरतात. आदिवासींच्या सामाजिक समस्या-बालविवाह, कन्यामूल्य, वैवाहिक नितिमत्ता, सांस्कृतिक समस्यात युवागृहाचा नाश, ललित कलांचा- न्हास यांचा उल्लेख करावा लागेल. ह्या बाबीमुळे आदिवासी आपल्या मूल्यांची जोपासना करू शकत नाही. प्रथम आदिवासी समाज उन्नत करण्याकरिता शिक्षण हा महत्वाचा घटक आहे. शिक्षक हा सर्व स्तरांतील मुख्य नट आहे. आदिवासी बालकांकरिता आश्रमशाळा निर्माण झाल्या. ह्या शाळांची कल्पना गुरुकुल पध्दतीची आहे. तरीपण शिस्त आणि आश्रम ही परस्परावलंबी बाब आहे. प्रथमतः विद्यार्थी हा शिस्तीने वागेल ह्याचा धडा घेऊन आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास होण्याचे दृष्टीने शिक्षकांना मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. शाळेकरिता इमारत पाणीपुरवठा, खेळाचे मैदान, आधुनिक शैक्षणिक साहित्य यांची पूर्तता वेळेवर

तातडीने होणे गरजेचे आहे. आश्रमशाळेचे वातावरण निकोप शांतीचे हवे. शैक्षणिक प्रगती व सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना आश्रमशाळेत व्हायला हवी. विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, शारिरीक, मानसिक, सांस्कृतिक, राजकीय विकास जर झाला तर आदिवासी जमातीच्या खुळ्या समजुती मागे पडतील आणि विकासाला आश्रमशाळा समूह सहाय्यक ठरू शकेल.

आर्थिक उन्नती व गृहनिर्माण

गृहनिर्माण करणे, जंगलाचा कायदा मोडून शेती व्यवसायाला प्राधान्य देणे ह्या सुधारणा महत्वाच्या वाटतात. प्रकल्प अधिकारी कार्यालयामार्फत शेती विकासाच्या दृष्टीने विहिरी बांधणे, तेलपंप, वीजपंप, मत्स्यव्यवसायाकरिता प्रोत्साहन व अर्थसहाय्य दिले जाते.

औद्योगिक सहकारी संस्थांना अनुदान भागभांडवल १:३ प्रमाणात अंशदान व गोदामाचे बांधकाम, शेअरी खरेदी करिता कर्ज, अर्थसहाय्य शासनाकडून दिले जाते. महसूल व वन विभाग, आदिवासींच्या हस्तांतरीत जमिनी परत मिळवून देण्याचा कायदा शासनाने केलेला आहे. १ एप्रिल, १९५८ ते ७ जुलै, १९७४ पर्यंतच्या जमिनी आदिवासींना परत मिळाल्या आहेत.

जंगल कामगार सहकारी संस्था, कंत्राटदार व बिगर आदिवासींचे उच्चाटन करुन जंगल सहकारी संस्था निर्माण केलेल्या आहेत व शासन या विकासाकरिता मदत देत असते. तसेच आदिम जमाती करिता मागासवर्गीय म्हणून शासकीय, निमशासकीय, खाजगी संस्था, महामंडळे ह्यामध्ये

राखीव जागा ठेवून आदिवासींच्या (अनुसूचित जमाती) भरती करण्यात येते.

महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी कल्याण सल्लागार समिती स्थापन केलेली आहे व आदिवासी विकास खाते उघडून आदिवासींच्या विकासाचा शासन आटोकोट प्रयत्न करीत आहे.

आदिवासी वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती : विशेषांक गोषवारा

♣ श्री.पी.आर.तिकोने

प्रास्ताविक :-

'आजीचा बटवा' म्हटले की, घरगुती आयुर्वेदिक औषधांचा (जुडी-बुटी) संग्रह असणारी थैली (बटवा) व लहान-सहान आजारांवर घरगुती पध्दतीने उपचार करणारी आजीबाई आपल्या नजरेसमोर येते. आजीच्या बटव्याची आठवण या निमित्ताने झाली की, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१ यांनी दिनांक २.१.९९ ते ४.१.९९ या कालावधीत महाराष्ट्र राज्याच्या काना-कोपऱ्यातून आमंत्रित केलेल्या आदिवासी वैद्यांचे (वैदू) 'आदिवासी वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती' या विषयावरील चर्चासत्राच्या निमित्ताने प्रकाशित केलेल्या स्मरणिकेमुळे !

विविध आयुर्वेदिक तज्ञ व विचारवंत यांनी वरील विषयासंदर्भात लिहिलेले वेगवेगळ्या स्वरुपाचे लेख या स्मरणिकेद्वारे प्रकाशित करण्यात आले आहेत. तज्ञ व्यक्तींनी आपापल्या लेखांमध्ये आजार, त्यांची लक्षण, वनौषधी, उपचार पध्दती,

स्वास्थ्य इ.संबंधीची माहिती वाचकांना प्राप्त करून दिलेली आहे. तसेच याबाबत चांगल्या वाईट अनुभवांचे चित्रणही त्यांनी त्यांच्या लेखात केलेले आहे. सदरील लेख खूपच वाचनीय व अभ्यासनीय असून ही स्मरणिका प्रत्येकाने स्वतःच्या संग्रही ठेवण्याच्या पात्रतेची आहे. लेखातील माहितीचे वाचन करून आपण घरगुती उपचार पध्दती अवलंबू शकतो. म्हणूनच, ही स्मरणिका म्हणजे 'आजीचा बटवा' ही उपाधी लावण्याचे धाडस मी करू शकलो. या स्मरणिकेत रग्नाविष्ट असलेल्या लेखांमध्ये संबंधित तज्ञ, विचारवंत, व्यक्तींनी कोणत्या स्वरुपाची माहिती वाचकांपुढे मांडली आहे, ती संक्षिप्तपणे पुढे देण्यात आली आहे.

'रोगनिदान व उपचार पध्दती : आयुर्वेदिक विमर्श'

या लेखाचे लेखक प्रसिध्द वैद्य विलास नानल आहेत. त्यांनी त्यांच्या लेखात सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून मानवांची/प्राण्याची उत्पत्ती, वर्तणूक यावर मिमांसा केली आहे. ही मिमांसा करताना 'लक्षणे व उपचार' याकडे

♣ संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

वाचकांचे लक्ष वेधले आहे. वात, पित्त, कफ, रस, रक्त, मांस, मेद इत्यादींच्या शारिरीक रचनेमधील कार्यांचे महत्त्व व परीक्षण विधी स्पष्ट केली आहे. तसेच काही औषधेही नमूद केलेली आहेत.

'पारंपारिक उपचार पध्दतीची उपयुक्तता' - या वैद्य मा.स.जाधव गुरुजी, जनसेवा दत्ताश्रम, पुणे यांच्या लेखात त्यांनी वैद्यांच्या मनोवृत्तीवर (आपले ज्ञान दुसऱ्यांना न सांगणे व कालांतराने हे ज्ञान नाहीसे होणे) यावर प्रकाश टाकला आहे. आदिवासी हे दुर्गम व जंगल भागात राहात असल्याने त्यांना विविध वनौषधीचे ज्ञान असते. या वनौषधींच्या वापराबाबत, उपचार पध्दतीबाबत त्यांना प्रशिक्षणाची गरज त्यांनी व्यक्त केली आहे. घरगुती वनौषधी, आजार व उपचार पध्दती यांचा समावेश असलेला एक माहितीपूर्ण तक्ता त्यांनी आपल्या लेखात दिलेला आहे. या तक्त्यामध्ये एकूण २९ घरगुती वनौषधींचा व चक्कर येणे, कावीळ, विंचू/सर्पदंश, मुळव्याध, मासिक पाळी, कर्णशूळ, कंबरदुखी, मस्तकशूळ, वात, ताप इत्यादी आजारांचा समावेश आहे. तक्त्यातील माहिती सामान्यातील सामान्य व्यक्तींनी वाचली तरी त्याद्वारे ते घरगुती उपचार करू शकतात.

याच पठडीतील डॉ.स्नेहश्री शेवकरी, यांचा 'आपले आपणच डॉक्टर' हा लेख असून त्यातील माहिती उपयोगाची आहे.

'घराभोवती औषधी नंदनवन' - हा लेख वैद्य मीनल लाड यांनी प्रस्तुत केला आहे. घराभोवती व नेहमीच्या नजरेतील घरगुती वनौषधीचे गुणधर्म व त्यांचे उपयोगाबाबत त्यांनी आपल्या लेखात चर्चा केली आहे. तुळस, अंगणातील हिरवळ (लॉन) परसदारातील आंबा, पेरु, चिंच इत्यादी झाडे कुंपणासाठी वापरावयाच्या वेली, शोभेची झाडे, इत्यादींबाबतचे उपयोग त्यांनी वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिले आहेत.

त्यांनी त्यांच्या 'वनौषधी संग्रहण' या दुसऱ्या लेखात गोळा केलेली उपयुक्त वनौषधी कशाप्रकारे जास्त दिवस टिकेल व त्याची साठवण कोणत्या ऋतुमध्ये कोणत्या पध्दतीने करावी याविषयीची उपयुक्त माहिती उपलब्ध करून दिली आहे.

- डॉ.सौ.तनुजा नेसरी यांनी त्यांच्या 'आयुर्वेदानुसार आरोग्य टिकविण्याचे उपाय' या लेखामध्ये सध्याच्या दगदगीच्या जीवनात स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी करावयाच्या आयुर्वेद उपचार पध्दतीबाबत विवेचन केले आहे. ऋतुंचे बदल

त्याचबरोबर मनुष्याने त्याच्या रोजच्या दिनचर्याअतर्गत आपल्या आहारात व आचरणात कसे बदल करावेत याचा परिचय सहज व सुलभ भाषेत करून दिला आहे.

- स्वास्थ्याविषयी 'चिरंजिवी स्वास्थ्य सेवेची दिशा' हा आयुर्वेदाचार्य राहुल बैस, धारणी यांनी सादर केलेल्या लेखात लोकस्वास्थ्य व शास्त्रीय परंपरा यांची आयुर्वेद ग्रंथाच्या आधारे चर्चा केली आहे. चिरंजिवी आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी लोकस्वास्थ्य व पारंपारिक चिकित्सा पध्दती व शास्त्रीय पध्दती यांची सांगड घालणे आवश्यक आहे, असे विचार त्यांनी त्यांच्या लेखात व्यक्त केले आहेत.

- 'वनौषधी व आदिवासी उपचार पध्दती' या डॉ.चंद्रकांत सोनारे, सिंधुदुर्ग यांच्या लेखात त्यांनी 'आदिवासी वैदूचे' शिबिर या संस्थेच्या उपक्रमाचे स्वागत केले आहे. अशा शिबिरातून विविध वनौषधी व उपचार पध्दती संबंधीच्या माहितीची देवाणघेवाण होऊन त्यामुळे वैदूच्या ज्ञानात भर पडेल, अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली आहे. सध्याच्या वाढत्या महागाईच्या काळात मोठ्या आजारावरील खर्चाचे आकडे पाहता, मनुष्याने जास्तीत जास्त वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दतीचा अवलंब करण्याबाबत सुचविले आहे. घरगुती वनौषधी व उपचार पध्दती ह्या कोणत्या

आजारावर लागू होतात याची माहिती असलेली पुस्तिका प्रसिध्द करून ती ग्रामपंचायतीना, शैक्षणिक/सामाजिक संस्थांना पुरविल्यास आयुर्वेदिक उपचाराचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार होण्यास मदत होईल. उदाहरणादाखल काही वनौषधीची ओळख त्यांनी त्यांच्या लेखात करून दिली आहे. थोडक्यात, वनौषधी व उपचार पध्दतीचे महत्व त्यांनी वाचकांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- 'आरोग्य परंपरा व त्यांच्या विकासाची गरज' या वैद्य आर.पी.पालेकर यांच्या लेखात त्यांनी चिकित्सक, औषध, रुग्ण व परिचारक या आरोग्य परंपरेतील घटकांची ओळख करून दिली आहे. तर प्रख्यात वैद्य खडीवाले, पुणे यांनी 'औषधी वनस्पतींची गरज व उपयुक्तता' या लेखाद्वारे वाचकांच्या माहितीकरिता विविध वनौषधीची यादी प्रस्तुत केली आहे. जंगल खाते, शेती खाते, यांनी वेगवेगळ्या हवामानाचा विचार करून वनौषधीच्या लागवडीवर भर दिला आहे. त्यामुळे वनौषधी उपलब्ध होऊन पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यास मदत होईल, असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला आहे.

- 'आदिवासी पारंपारिक प्राथमिक प्रशिक्षण केंद्र' या लेखाद्वारे मा.संचालक श्री.आर.डी.खरोसेकरसाहेब यांनी आदिवासींचे

औषधी ज्ञान आणि त्याचा उपयोग करण्याची पध्दती संरक्षित करण्याच्या दृष्टीने 'आदिवासी औषधी पध्दतीतील सर्टिफिकेट कोर्स' ही शासकीय योजना चालू करण्याचे महत्व विशद केले आहे.

- 'समांतर आयुर्वेद' या लेखामध्ये संस्थेचे संग्रहालय अभिरक्षी श्री.उत्तमराव सोनावणे यांनी अनुसूचित जमात व अनु.जात यामधील फरक नमूद केला आहे. तसेच, दुर्गम भागातातील दळणवळणाच्या समस्येची माहिती वाचकांना मोजक्या शब्दात सांगितली आहे. सरकारी नोकरीनिमित्त भ्रमण करताना वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती कशी उपयुक्त आहे, त्याचे अनुभव कथन करून आदिवासी वैदूंच्या स्वभावाचा मबलबी लोकांकडून कसा गैरफायदा घेतला जातो व समांतर आयुर्वेद चिकित्सा पध्दती कशी उदयास येत आहे, याचे भाष्य त्यांनी लेखात व्यक्त केले आहे.

- 'भारतीय वैद्यकशास्त्र आणि पेटंटस'- या श्री.सत्यव्रत पोंक्षे यांच्या लेखात त्यांनी 'पेटंटस' बाबत माहिती वाचकांना उपलब्ध करून दिली आहे, तर 'पावरा चिकित्सा पध्दती' यावरील संशोधनात्मक लेख डॉ.जॉन गायकवाड यांनी प्रस्तुत केला आहे. आदिवासी वैदूंच्या सध्याच्या सामाजिक स्थितीवर प्रकाश टाकणारा लेख या संस्थेचे उपसंचालक श्री.सुधाकर कुलकर्णी यांनी वाचकांपुढे मांडला आहे.

याशिवाय, 'आदिवासी संस्कृतीतील परंपरागत साधनसामुग्री व वैद्यकीय उपाय योजना' या डॉ.रॉबिन त्रिभुवन व डॉ.भूषण पटवर्धन यांच्या संशोधनात्मक लेखात आदिवासींच्या आरोग्य रक्षणाचे महत्व व विकास, आदिवासी संस्कृतीतील वैद्यक साधने, वापरल्या जाणाऱ्या वस्तु, कौशल्य यावर चर्चा केली आहे.

थोडक्यात, स्मरणिकेमध्ये दोन प्रकारचे लेख आहेत. एका प्रकारात वनौषधी व उपचार पध्दती ही कोणत्या आजारावर उपयुक्त आहे, अशा आजारांची, वनौषधीची, उपचार पध्दतीची स्वास्थ्याविषयी व औषधी साठवणीची उपयुक्त माहिती आहे. तर दुसऱ्या प्रकारात, आयुर्वेदिय उपचार पध्दती विषयी विश्वास व्यक्त करणारे, त्यांचे महत्व/उपयोग विशद करणारे लेख आहेत.

वरील लेखांमध्ये नमूद केलेल्या घरगुती वनौषधी सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. तसेच आजारही आपल्या परिचयाचे आहेत. मग आपल्या या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या स्मरणिकेचा वापर आपण 'आजीचा बटवा' म्हणून करण्यास काय हरकत आहे?

आपणास स्मरणिका हवी असल्यास कृपया संस्थेशी पत्रव्यवहार करावा. स्मरणिकेची मूळ किंमत फक्त रु.१००/- आहे.

प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या शिक्षण योजनेचा गोषवारा

♣ इंदरशाह मडावी,

अ. आदिवासी विकासाचा केंद्रबिंदू शासकीय
आश्रमशाळा

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आदिवासी
भागात शाळा असल्यातरी अशा शाळांचा लाभ
घेण्यासाठी आदिवासी पालक फार अल्प प्रमाणात
पुढे येत असत आणि आपल्या पाल्यांना शेती व
अन्य कामामध्ये दिवसभर गुंतवून ठेवीत असत.
दुर्गम भागात जंगली प्राण्याची शिकार करण्यासाठी
गांवातील प्रत्येक कुटुंबातील स्त्रिया, मुले, मुली
यांचाही समावेश होत असे. त्यामुळे
शिक्षणासारख्या महत्वाच्या योजनापासून
आदिवासी दूर जात असे. ही निवड लक्षात घेऊन
आदिवासींना विकास प्रवाहामध्ये सामावून
घेण्याच्या दृष्टीने शासनाने १९७२ पासून
आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाकरिता शासकीय
आश्रमशाळा समूह योजना सुरु केली. १९७२ मध्ये
सुरु झालेल्या या योजनेचा वटवृक्ष गेल्या २६ वर्षात
चांगलाच फोफावला असून आश्रमशाळा समूह
योजनेची रुपरेषा पोस्टबेसिक आश्रमशाळेमध्ये

करून आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणासारखी
महत्वाची संधी उपलब्ध करून दिली जात आहे.

आदिवासी विकास विभागांतर्गत
चालणाऱ्या नागपूर अपर आयुक्त यांच्या कार्यक्षेत्रात
४६ पोस्टबेसिक आश्रमशाळा आहेत. मार्च, १९९८
मध्ये घेण्यात आलेल्या माध्ययिमक शालांत
परीक्षेला ४६ पोस्टबेसिक आश्रमशाळामधून १३२७
विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली आणि ८१४ मुले उत्तीर्ण
झाली. २९ अनुदानित आश्रमशाळांमधून ९३५
विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली होती. त्यापैकी ३७२ मुले
उत्तीर्ण झाली. अशा प्रकारे अति दुर्गम भागातील
आदिवासी विद्यार्थ्यांनी सर्वसामान्य टक्केवारी पेक्षा
६१.३४ अशी टक्केवारी आणून एक चांगला उपक्रम
आश्रमशाळा समूह योजनेच्या रुपाने पुढे आणला
आहे, ही अभिनंदनीय बाब होय.

सन १९९६-९७ मध्ये या विभागात ३
शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळांचा निकाल शून्य
टक्के लागला होता. परंतू १९९७-९८ या शैक्षणिक

♣ माहिती सहाय्यक, प्रकल्पित प्रसिध्दी पथक, चंद्रपूर

सत्रात कोणत्याही शाळेचा शून्य टक्के निकाल लागलेला नाही. हे यश संपादन करण्यामध्ये आदिवासी विकास विभाग, नागपूरचे अपर आयुक्त, श्री.एन.आरुमुगम यांचा मोलाचा वाटा आहे.

सन मार्च, १९९४ मध्ये घेण्यात आलेल्या माध्यमिक शालांत परीषेतील -आश्रमशाळेतील निकाल ५०.७२ टक्के, १९९५ मध्ये ३४.८३ टक्के, १९९६ चा २२.५७ टक्के, १९९७ मध्ये ३१.०३ टक्के व मार्च, १९९८ मध्ये ६१.३४ टक्के असा निकाल लागलेला आहे.

माध्यमिक शालांत परीक्षेच्या निकालात वाढ होण्याच्या दृष्टीने अपर आयुक्त श्री.एन.आरुमुगम यांनी विशेष नियोजन केले होते आणि त्यानुसार विद्यार्थ्यांना शिकवणीचा लाभ दिला गेला आणि हा उपक्रम यशस्वी ठरला.

प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, नागपूर अंतर्गत पांडुर्णा, बेलदा, कवडस, हरदोली, नवरगांव, बोथली, हिरापूर या आश्रमशाळांमधून १९५ विद्यार्थी माध्यमिक परीक्षेला बसले. त्यापैकी १२१ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. निकाल ६२.०५ टक्के आहे. देवरी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अंतर्गत जमाकुडो, कुडीकुसा, बोरगांव, हळदा मजीतपूर, खापा, झेंडा आश्रमशाळांमधून २०९ विद्यार्थ्यांनी

परीक्षा दिली. १०८ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. निकाल ५१.६७ टक्के आहे.

चंद्रपूर प्रकल्पामधून मुंगी, पाटण, देवई जिवती, देवाडा, रुपापेठ बोर्ड आश्रमशाळांमधून १७६ विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली. त्यापैकी १२६ उत्तीर्ण झाले. निकाल ७१.५९ टक्के आहे.

चिमूर प्रकल्प मधून जांभुळघाट, चिंधीचक आश्रमशाळेमधून ५७ विद्यार्थी परीक्षेला बसले त्यापैकी ४५ उत्तीर्ण झाले. निकाल ७८.९४ टक्के आहे.

अहेरी प्रकल्प अंतर्गत जिमलगट्टा, खमनचेरु, पेरमिली, देचलीपेटा, आश्रमशाळांमधून ११६ विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली. त्यापैकी ६३ पास झाले. निकाल ५१.३१ टक्के आहे.

भामरागड अंतर्गत जारावंडी, कसनसूर, लाहेरी, तोडसा, जांभिया मधून १२८ विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली. ९८ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. निकाल ७६.५६ टक्के लागला आहे. तसेच गडचिरोली प्रकल्पातील कारवाफा, कोरची, कोटगुल, मुरुमगांव, पेन्ढरी, पोटेगांव, रामगड, सोन्सरी, संगी, अंगारा, भाकररोंडी, गॅरापती, कुरंडीमल आणि रेगडी आश्रमशाळा मधून ४०१ विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली. त्यापैकी २२२ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. निकाल ६८.८८ टक्के लागला.

आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणासारखी संधी उपलब्ध झाल्यामुळे आश्रमशाळा समूह योजनेचे महत्व आदिवासी दुर्गम भागात वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासी पालकांना पटलेले आहे. यामधून आदिवासी शिक्षित पिढी निर्माण होणार असल्याने आश्रमशाळा समूह योजना आदिवासी विकासाचा केंद्रबिंदू ठरणार आहे.

ब. आश्रमशाळा योजनेचा लाभ घेणारी कुमारी जोत्सना सिडाम

विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये लोकांचा सहभाग हवा, असे झाले तरच विकास कार्यक्रम यशस्वी होती, असे सर्रास बोलले जाते. पण यामधील नेमका तपशील कोणता याबाबत विशेष असे पुढे काहीच येत नाही. विकास कार्यक्रमांमध्ये लोकांना सामावून घेतले जाईल, असेही नेहमी आपण ऐकत असतो.

खर सांगायच तर ज्यांचा हक्क या भूमीवर सर्वात पहिला आहे, अशा आदिवासींना समाज प्रवाहाबरोबर विकास प्रवाहामध्ये कसे सामावून घेता येईल, या एकमेव उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाने स्वतंत्र अशी कार्यपध्दती अवलंबिली व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामार्फत राबविण्यास सुरवात झाली.

आदिवासीमध्ये शिक्षणविषयक जागृती व उन्नती करण्याच्या दृष्टीने शासनाचे आदिवासी विभागांतर्गत आश्रमशाळा समूह, ही क्षेत्र विकास योजना चंद्रपूर जिल्हयात राबविण्यास प्रारंभ झाला. शिक्षणाच्या माध्यमातून त्या भागाचा विकास आणि त्यांद्वारे आदिवासींचा विकास साधण्याचे शासनाचे प्रयत्न चालू आहेत.

प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, चंद्रपूर यांचे कार्यक्षेत्रांतर्गत बोर्ड या आदिवासी गांवामध्ये शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा सुरु आहे. बोर्डचक या आदिवासी दुर्गम भागातील कुमारी जोत्सना सिडाम मागील तीन वर्षांपासून आश्रमशाळा समूह योजनेचा लाभ घेत असून या शैक्षणिक सत्रात ४ थी मध्ये प्रवेश घेऊन शिक्षण सवलतीचा लाभ घेत आहे. ऐरवी शिक्षणाचा गंध नसणाऱ्या आदिवासी मुली आपल्या पारंपारिक रितीरिवाजातून बाहेर पडत आहेत.

कुमारी जोत्सना सिडाम ही अत्यंत गरीब कुटुंबातील असून तिचे आईवडिल मोलमजूरी करतात. मोफत शिक्षणाची सोय, आश्रमशाळामधून दिल्या जात असल्याची माहिती वडिलांनी मिळविली आणि मला शिक्षणाची आवड निर्माण झाली अशी माहिती कु.जोत्सना सिडाम या मुलीने भेटीप्रसंगी दिली.

वृत्त विशेष

आदिवासी विकास मंत्री, मा.श्री. विष्णू सावरा, यांची आकाशवाणी, मुंबई केंद्रावरील मुलाखत

आज आपल्या आकाशवाणी स्टुडीओमध्ये आदिवासी विकास मंत्री, मा.श्री. विष्णू सावरा, आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांसंबंधी माहिती देण्याकरिता उपस्थित आहेत.

१९९० व १९९५ मध्ये पाडा (जिल्हा ठाणे) या मतदार संघातून विधानसभेवर निवड झाली. मे १९९५ पासून १९९७ पर्यंत व पुन्हा १९८८ मध्ये अनुसूचित जमाती कल्याण समिती प्रमुखपदी नियुक्ती करण्यात आली आहे. गेली अनेक वर्षे आदिवासी जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी आंदोलने करत मोर्चेही काढले. त्याचबरोबर रक्तदान व आरोग्य तपासणी शिबीरे व शेतकरी व सुशिक्षित बेरोजगारांच्या मेळाव्यांचे आयोजन करून आदिवासींच्या कल्याणासाठी सतत कार्यरत आहेत. त्यांच्याकडून आज आपण आदिवासींसाठी असलेल्या योजनांसंबंधी माहिती करून घेऊ या -

शासनाने शबरी आदिवासी व वित्त विकास महामंडळ नुकतेच स्थापन केले आहे. हे महामंडळ स्थापन करण्यामागचा शासनाचा हेतू कोणता ?

राज्यातील आदिवासींना स्वयंरोजगार व छोटे छोटे उद्योग सुरू करता यावेत म्हणून कर्ज, अनुदान, बीज भांडवल उपलब्ध करून देण्यासाठी एखादी स्वतंत्र वित्तीय संस्था असावी या हेतूने महामंडळाची स्थापना करण्यात आली.

कंपनी अधिनियम १९५६ नुसार दिनांक १५ जानेवारी, १९९९ रोजी नोंदणी करण्यात आली.

शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळाचे सुरवातीचे भागभांडवल १०० कोटी रुपये. त्यापैकी ५१ टक्के हिस्सा राज्य शासनाचा व उर्वरित ४९ टक्के हिस्सा केंद्र शासनामार्फत मिळविण्यात येणार आहे. चालू वित्तीय वर्षात राज्य शासनामार्फत रु. ५ कोटी इतके भागभांडवल

वृत्त विशेष

मा.ना.सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण यांचे अध्यक्षतेखालील जाती/जमातीचा अभ्यास करणाऱ्या तज्ञ समिती बाबत संक्षिप्त माहिती

महाराष्ट्र राज्याची एकूण लोकसंख्या १९९१ च्या जनगणनेनुसार ७८९.३७ लाख इतकी आहे. पैकी अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ७३.१८ इतकी आहे. एकूण लोकसंख्येशी हे प्रमाण ९.२७ टक्के इतके येते.

मा.राष्ट्रपतीच्या १९७६ च्या आदेशानुसार अनुसूचित जमातीच्या यादीत एकूण ४७ अनुसूचित जमातीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यातील २९ जमाती अशा आहेत की, त्या जमातीच्या नामसादृष्याचा फायदा काही बिगर अनु.जमातीच्या संघटना घेतात. त्यास आळा बसावा व अनु.जमातीसाठी असलेल्या सवलतींचा लाभ खऱ्या आदिवासींना मिळावा म्हणून महाराष्ट्र शासनाने शासन निर्णय क्र.सीबीसी-१६८४/(३०९)/का.११, दिनांक २४.४.८५ अन्वये अनुसूचित जमाती व त्यांच्या नामसादृष्याचा

गैरफायदा घेणाऱ्या बिगर अनुसूचित जमाती यांची तुलनात्मक माहितीचे विवरणपत्र तयार केले. जेणेकरून अनु.जमातीचे प्रमाणपत्र निर्गमित करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना योग्य ते मार्गदर्शन होईल.

काही संघटनांनी मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांना सदर परिशिष्टातील नोंदीमध्ये काही त्रुटी/उणीवा असल्याने निवेदन केले होते व सदर शासन निर्णय रद्द करावा, अशी विनंतीही केली होती. त्यावर मा.मुख्यमंत्री यांनी उपरोक्त शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या परिशिष्टातील नोंदी तपासणीकरिता मा.ना.श्री.सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण यांचे अध्यक्षतेखाली एक तज्ञ समिती शासन आदिवासी विकास विभाग निर्णय क्र.एसटीसी-१६९७/४७/प्र.क्र.४३/ का.१०, दिनांक १० सप्टेंबर, १९९७ अन्वये गठीत केली. ती खालीलप्रमाणे-

अ.क्र.	समिती सदस्य	
१.	मा.ना.श्री.सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण	अध्यक्ष
२.	मा. मंत्री, आदिवासी विकास	सह अध्यक्ष
३.	मा.ना. मंत्री, समाज कल्याण	सह अध्यक्ष

अ.क्र.	समिती सदस्य	
४.	श्री.आर.के.मुटाटकर, मानववंशशास्त्रज्ञ	तज्ञ सदस्य
५.	डॉ.एस.जी.देवगांवकर, मानववंशशास्त्र विभाग, नागपूर	तज्ञ सदस्य
६.	श्री.बी.व्ही.भानू, भौतिक मानववंशशास्त्रज्ञ, पुणे विद्यापीठ, पुणे	तज्ञ सदस्य
७.	डॉ.व्ही.आर.राव, उपसंचालक, मानववंशशास्त्र विभाग, भारत सरकार, नागपूर	तज्ञ सदस्य
८.	डॉ.स्वर्णसिंग, उपसंचालक, मानववंशशास्त्र विभाग, भारत सरकार, नागपूर	तज्ञ सदस्य
९.	श्री.अनंतराव बोधनकर, सेवानिवृत्त सहसंचालक, समाज कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे	तज्ञ सदस्य
१०.	श्री.शरद कुलकर्णी, संचालक, आदिवासी जाणीव केंद्र, पुणे	तज्ञ सदस्य
११.	श्रीमती नॅन्सी गायकवाड, समाज सेविका, द्वारा- दिशा केंद्र, कर्जत, जि.रायगड	तज्ञ सदस्या
१२.	श्री.ज.कृ.दास, सह सचिव, विधी व न्याय विभाग, मंत्रालय, मुंबई	विधी तज्ञ
१३.	उपसंचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे १	सदस्य सचिव

याशिवाय तज्ञ समितीने शासन निर्णय क्र.एसटीसी-१०९६/प्र.क्र.१६८/का.११, दिनांक ७ ऑक्टोबर, १९९७ अन्वये महादेव कोळी व कोळी व तत्सम जाती-जमाती ह्या एकच आहे किंवा कसे याबाबतही या समितीने सखोल अभ्यास करून आपला अहवाल सादर करावयाचा आहे. म्हणजे या समितीचे कार्यक्षेत्र हे शासन निर्णय दिनांक २४.४.८५ च्या परिशिष्टातील नोंदी तपासणे व महादेव कोळी व कोळी व तत्सम जाती-जमाती ह्या एकच आहेत किंवा काय याचा अभ्यास करणे इतपतच मर्यादित आहे.

समितीच्या दिनांक १०.१०.९७ रोजी मा.ना.श्री.सुधीर जोशी, मंत्री, शालेय शिक्षण यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीच्या निर्णयानुसार

समितीने सदर विषयाचा अभ्यास करण्यापूर्वी १९८५ च्या शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या परिशिष्टामध्ये ज्या जमातीचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे, अशा जमातीच्या लोकांकडून/संघटनांकडून महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या वर्तमानपत्रामध्ये प्रसिध्दी देऊन निवेदन मागवावी असे ठरले, जेणेकरून त्या संघटनेचे म्हणणे काय याचा अभ्यास करून अहवाल करणे सोपे होईल, असे ठरले. त्यानुसार समितीने दिनांक १५ डिसेंबर, १९९७ पर्यंत निवेदन पाठविण्याबाबत आवाहन केले होते. निवेदन सादर करण्याबाबत १५ डिसेंबर, १९९७ पर्यंत मुदत असली तरी प्रत्यक्षात अहवालाचे काम हाती घेईपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १६.१२.९८ पर्यंत

निवेदनधारकांचे म्हणणे समितीने निवेदकांचे म्हणणे समितीने ऐकून घेतले आहे.

निरनिराळ्या संघटना/व्यक्ती यांचेकडून समितीकडे सुमारे १३२ निवेदने प्राप्त झाली. यातील २१ निवेदने समितीने विशिष्ट समाज गटाचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत करावा यासाठी व जातीचा दाखला मिळण्याबाबत अडचणी व व्यक्तीगत स्वरूपाच्या मागणीसाठी केलेली होती. मात्र ही बाब समितीच्या कार्यक्षेत्राबाहेरील असल्याने समितीने अशा २१ निवेदनांचा विचार केलेला नाही. उर्वरित सर्व निवेदनांचा समितीने प्रथम अभ्यास केला व त्यानंतर निवेदनाच्या आधारे अचानकपणे किंवा कोणतीही पूर्वसूचना न देता आवश्यक त्या भागात जावून क्षेत्रीय पाहणी केली व उपस्थित ग्रामस्थांच्या मुलाखती घेतल्या व त्यांची देवदेवता, रुढी, परंपरा, जन्म-मृत्यु व लग्नपध्दती इ.ची माहिती घेतली. क्षेत्रीय पाहणीच्या नंतर समितीच्या मुक्कामाच्या ठिकाणी निवेदन सादर केलेल्या संघटनांच्या प्रतिनिधींना त्यांची बाजू मांडण्याची संधी समितीने दिली. जे निवेदनधारक क्षेत्रीय पाहणीच्या वेळी समितीपुढे काही अपरिहार्य कारणास्तव उपस्थित राहू शकले नाहीत, त्यांना पुन्हा समितीने समितीच्या बैठकीच्या वेळी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे

मुलाखतीसाठी पाचारण केले. अशाप्रकारे समितीने संबंधित निवेदनधारकांना त्यांचे म्हणणे मांडण्याची पूर्ण संधी दिली. क्षेत्रीय पाहणीच्या वेळी समितीने निवेदनाच्या आधारे त्या जमातीची देवदेवता, घराची रचना, रुढी परंपरा, लग्न, जन्म व मृत्यु इ.विधी ची पाहणी केली.

आंध्र व महाराष्ट्र राज्याच्या सीमेवर कोलाम, मन्नरवारलू, गोंड इ.जमातीचे लोक राहतात. ह्या जमातीच्या नामसादृष्याचा फायदा मुनुरवार, मुनुरकापू, तेलगू मुन्नूरवार, फुलमाळी, गौडा अशा बिगर अनुसूचित जमातीचे लोक घेतात. त्याबाबत आंध्र प्रदेशात काय वस्तुस्थिती आहे, हे जाणून घेण्यासाठी व याबाबत आंध्र शासनाची काय भूमिका आहे, हे जाणून घेण्यासाठी समितीने ऑगस्ट, १९९८ मध्ये संचालक, आदिवासी संशोधन व संस्कृति विभाग, हैद्राबाद यांचेशी व त्यांच्या हाताखाली काम करणारे संशोधन अधिकारी इत्यादींशी चर्चा करून माहिती घेतली.

समितीपुढे प्राप्त झालेली निवेदने, त्यासोबत जोडलेले न्यायालयीन निर्णय, संदर्भ ग्रंथाचे उतारे, समितीने केलेली क्षेत्रीय पाहणी, संघटनाशी झालेली चर्चा, क्षेत्रीय पाहणीच्या वेळी संबंधित ग्रामस्थांनी दिलेली माहिती, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथील

ग्रंथालयातील संदर्भग्रंथ इत्यादीच्या आधारे समितीने आपला अहवाल तयार करण्यास सुरवात केली आहे.

समितीने शासनास अहवाल सादर केल्यानंतर शक्यता अशी आहे की, काही संघटना न्यायालयात जातील. हे गृहित धरून हा अहवाल प्रथम इंग्रजी भाषेत करावा व नंतर त्याचे मराठी भाषांतर करावे, असे सर्वानुमते ठरले. त्याप्रमाणे इंग्रजी भाषेत अहवाल तयार करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे व अंतिम अहवाल तयार झाल्यावर या अहवालाचे मराठी भाषांतर करावयाचे आहे व त्या आधारे शासन निर्णय दिनांक २४.४.८६

सोबतच्या परिशिष्टातील नोंदी तपासून सुधारीत परिशिष्ट तयार करावयाचे आहे. त्याशिवाय जमात प्रमाणपत्र निर्गमित करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना अशी प्रमाणपत्रे निर्गमित करताना कोणकोणत्या बाबींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे इत्यादीबाबत मार्गदर्शन सूचना तयार करावयाच्या आहेत.

तथापि, मध्यंतरीच्या काळात समितीची मुदत दिनांक ३१.३.९९ रोजी संपली होती. आता शासनाकडून शासन निर्णय क्र.एसटीसी-१६९७/४७/ प्र.क्र.९३/का.१०, दिनांक २१.४.९९ अन्वये दि.३०.६.९९ पर्यंत मुदतवाढ मिळालेली आहे.

वृत्त विशेष

प्रशिक्षण विभाग

(एप्रिल, १९९८ ते मार्च, १९९९ अखेर संपन्न झालेली प्रशिक्षण सत्रे)

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागांतर्गत कार्यरत असलेल्या या संस्थेची स्थापना १९६२ मध्ये करण्यात आली असून आदिवासी क्षेत्र व आदिवासींच्या संदर्भात संशोधन, विविध योजनांचे मूल्यमापन, सर्वेक्षण, जमाती प्रमाणपत्र तपासणी, आदिवासी संस्कृती जतन करणे, आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण तसेच आदिवासी युवक/युवतींसाठी विविध प्रकारची स्पर्धा प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करणे इत्यादी कार्ये करणारी राज्यातील ही एकमेव संस्था आहे.

आदिवासींच्या विकासासाठी शासनामार्फत विविध योजना आणि उपयोजनांचे कार्यक्रम कार्यान्वित होत आहेत. योजना परिणामकारक राबविण्याच्या दृष्टीने प्रशासकीय यंत्रणेत नवचैत्यन्य आणणे, त्यांना प्रशिक्षित करणे व समाज विकासाची उद्दिष्टे थोडक्या कालावधीत गाठण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षणे आयोजित करण्यात येतात.

सन १९९८-९९ या वर्षामध्ये ७२ प्रशिक्षण सत्रे नियोजित करण्यात आली होती. यामध्ये सेवांतर्गत ४६ आणि सेवापूर्व - स्पर्धा परीक्षा ६, युवक नेतृत्व २० अशा सत्रांचा समावेश करण्यात आला होता.

सेवांतर्गत प्रशिक्षण सत्रे

शासनाच्या सूचनेनुसार आदिवासी विकास विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखालील विभाग प्रमुख, कार्यालय प्रमुख, संशोधन सहाय्यक, आदिवासी विकास निरीक्षक, शासकीय आश्रमशाळा मुख्याध्यापक, शिक्षक, वसतीगृह अधीक्षक, शिक्षकेतर कर्मचारी, शासकीय वसतीगृहाचे गृहपाल व अध्यक्ष इत्यादींसाठी या संस्थेमार्फत २३ प्रशिक्षण सत्रे नियोजित केली होती पैकी २३ सत्रे संपन्न झाली आहेत. या प्रशिक्षणामध्ये १४६१ प्रशिक्षणार्थींनी प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला आहे. यामध्ये विविध विषयांचा अंतर्भाव करण्यात आला होता. २३ प्रशिक्षण सत्रे स्वयंपाकी व कामाठींसाठी प्रकल्प पातळीवर आयोजित केली.

सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे

१. नेतृत्व शिबिरे-

या प्रशिक्षण सत्रामध्ये शासनामार्फत आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांची अंमलबजावणी सर्वश्रुत होण्यासाठी आणि त्यात येणाऱ्या अडचणी यांवर लाभार्थी व योजना राबविणारी यंत्रणा यांचा सुसंवाद घडवून आणणे व योजना जास्तीत जास्त चांगल्या प्रकारे राबविण्याच्या दृष्टीने अशाप्रकारची एकूण २० प्रशिक्षण सत्रे प्रकल्प पातळीवर आयोजित केलेली होती पैकी २० प्रशिक्षण सत्रे संपन्न झालेली आहेत.

२. स्पर्धा परीक्षा प्रशिक्षण सत्र-

शासकीय कार्यालयामध्ये आदिवासी जमातींचा अनुशेष बऱ्याच अंशी रिक्त असल्याचे वेळोवेळी शासनाच्या निदर्शनास आले आहे. यावर उपाययोजना म्हणून ६ प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली होती पैकी ६ प्रशिक्षण सत्रे संपन्न झाली असून २६७ युवकांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. या प्रशिक्षण सत्रामध्ये प्रामुख्याने सुशिक्षित आदिवासी युवकांना स्पर्धा परीक्षेत यश मिळून नोकरी मिळण्याच्या दृष्टीने तज्ञ व्यक्तींकडून मार्गदर्शन करण्यात आले होते.

TRIBAL RESEARCH AND TRAINING INSTITUTE,
MAHARASHTRA STATE, PUNE

LIST OF PUBLICATIONS

Sr.No.	Name of the publication	Year of publication	Amount (Rs.)
1.	A Review of Tribal Research Studies - Edited by Dr.G.M. Gare	1988	35.00
2.	Socio-cultural Dynamics of Tribal Development - By R.S. Negi & John Gaikwad	1990	19.00
3.	Tribal Handicraft - Edited by Dr.G.M.Gare	1990	90.00
4.	Adivasi Lok Gite (in Marathi) - Edited by Dr.G.M.Gare & Sudhir Jog	1996	7.00
5.	Adivasi Kala Vishva - Edited by Dr.G.M. Gare & U.R.Sonawane	1986	10.00
6.	An overview of Tribal Research Studies - Edited by Dr.N.S.Jain & Dr.Robin D. Tribhuwan	1995	100.00
7.	Strategies for promotion & propogation of Tribal Art and Handicrafts. Dr.N.S.Jain & Dr.Robin D.Tribhuwan	1996	50.00
8.	TRIBAL RESEARCH BULLETIN (Special Issue) - आदिवासी वनौषधी व पारंपारिक उपचार पध्दती: (स्मरणिका)	1999	100.00
9.	TRIBAL RESEARCH BULLETIN (Bi-annual) (Annual Subs.Rs.100/-) (Rs. Hundred only)	-	50.00

आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन पाहताना - आदिवासी विकास राज्यमंत्री मा. श्री. भाई गिरकर व आदिवासी विकास विभागाचे सचिव मा. श्री. रामानंद तिवारी

आदिवासी पारंपारीक वनौषधीचे चर्चासत्राचे वेळी डावीकडून राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या सहसचिव श्रीमती लिना मेंहदळें

आदिवासी पारंपारीक वनौषधी कार्यशाळेचे उद्घाटन समारंभ कार्यक्रमाच्यावेळी उजवी कडून दुसरे आदिवासी विकास मंत्री मा. ए. टी. पवार

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The articles & Paper to be published in this Bulletin should be typed in double space on one side of the paper and carefully edited. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Director, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.*

Registration No. RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication	: 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
2. Periodicity of Publication	: Bi-annual
3. Printer's Name	: Manager
Photozinco Press,
Pune 411 001.
4. Nationality & Address	: Indian
: Photozinco Press,
Pune 411 001.
5. Publisher's Name	: Shri R.D.Kharosekar
I.A.S.
6. Nationality Address	: Indian
: 28, Queen's Garden
Pune 411 001.
7. Editor's Name	: Shri R.D.Kharosekar
I.A.S.
8. Nationality Address	: Indian
: 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

I, R.D.Kharosekar, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

31th March., 1999

R.D.Kharosekar
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-